

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Osmanlı Şeyhülislam Fetvalarında Erbâb-ı Menâsib: *Fetâvâ-yı Ali Efendi Örneği*

Manşib Owners (*Erbâb-i Manâşib*) in Ottoman Shaikh al-İslâm
Fatwas: The Example of *Fatâwâ Ali Efendi*

Esra KILAVUZ ESER*

Öz: Osmanlı devlet teşkilatında vakıf görevleri dışında kalan memuriyetler “mansıp” olarak ifade edilir, askerî görevler için “menâsib-ı seyfiyye”, yargı, eğitim ve bazı dinî görevler için “menâsib-ı ilmiyye”, bürokrasideki görevler için ise “menâsib-ı kalemiyye” terimi kullanılırdı. Bütün bu mansıpların tayinleri çeşitli usullere tabi olarak merkezî idare tarafından yapılır ve sahipleri görev süreleri boyunca teftiş edilirdi. Mansıp sahiplerinin vazifelerini yaparken zaman zaman yetki aşımında bulunmaları ve görevlerini kötüye kullanmaları vakıyası/ihtimali halk tarafından bu yetkilerin sınırlarının sorgulanmasına sebep olur ve mesele ilmiye sınıfının başı olan şeyhülislamlara intikal ederdi. Kimi zaman da mansıp sahipleri, tasarruflarının meşru olduğunu göstermek adına şeyhülislamlara başvurarak fetva talep ederlerdi.

Bu çalışmada 17. yüzyılda vazife yapan şeyhülislamlardan Çatalcalı Ali Efendi'nin (ö. 1103/1692) mansıp sahipleri (*erbâb-ı menâsib*) olan ilmiye ve seyfiye sınıfları hakkında verdiği fetvalar incelenmiştir. Bunun için öncelikle *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'de yer alan mansıplar tespit edilmiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin başı olan padişahın yanı sıra, seyfiye sınıfından sadrazam, vezir, serdar, serasker, vali, voyvoda, dizdâr, subaşı, zabıt, tımarlı sipahi, emîn-i beytülmal, cizyedar, zindancı ve mutlak olarak ehl-i örfe, ilmiye sınıfından ise şeyhülislam, kazasker, müderris, kadı/hâkim, imam ve hatibe yer verilmiştir. Her bir mansıp ele alınırken önce mansıbın tanımı, yetkisi ve sorumlulukları hakkında özetle bilgiler verilmiş, sonrasında ilgili fetvalar söz konusu teorik bilgiler ışığında tasvir edilmiştir. Tasvir yapılırken makalenin hacmini arttırmamak adına Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvaları daha ziyade dipnotlarda aktarılmıştır. Son olarak Osmanlı hukukunda şeyhülislam fetvasının yeri ve yönetenler-yönetilenler arasında meşihat makamının işlevi ekseninde değerlendirmeler yapılmıştır.

Makalenin sonucunda devlet protokolünde en üst sıralarda bulunan Osmanlı şeyhülislamının, devletin başı olan padişahı kayıtsız şartsız tasdik eden birisi olmadığı, aksine onun tasarruflarının hukuka uygunluğunu sorgulayan ve hukuka aykırı bir talepte bulunduğu onu geri çeviren bir özellikte olduğu görülmüştür.

Fetvalarda reaya ile ilişkisi nispeten zayıf olan üst düzey yöneticilerin nadiren yer aldığı, soruların daha ziyade reaya ile yakın temas içinde olan ve onlarla daha çok hukuki ihtilaf yaşayan alt kademe yöneticileri ile ilgili sorulduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda seyfiye sınıfı içinde en çok beytülmal emînleri ile tımarlı sipahiler, ilmiye sınıfından ise kadılar fetvaya konu olmuştur. Çatalcalı Ali Efendi Sultan'a karşı olduğu gibi bu sınıflara

* Dr., esrakilavuzeser@gmail.com,
ORCID: 0000-0003-2911-1460

karşı da tarafsızlığını korumuş, haklı oldukları hususlarda onları reayaya karşı desteklemiş, zulmetmeleri yahut yetkilerini kötüye kullanmaları hâlinde ise bunun yanlışlığını ortaya koyarak reayanın hakkını savunmuştur. Bununla birlikte özellikle seyfiye sınıfı hakkındaki fetvalarda yöneticilerin reayaya karşı savunulduğu örneklerin daha az olduğu, hukuki ihtilafların daha ziyade onların hukuka aykırı tasarrufları ekseninde meydana geldiği görülmüştür.

Çatalcalı Ali Efendi'nin ilmiye sınıfı ile ilgili fetvalarında iftâ makamının yüksek otoritesi kendisini kuvvetle hissettirmektedir. Öyle ki Sultan'ın hukuka uygun emirlerine itaatsizlik eden kişiye şiddetli ta'zir cezası öngörülürken şeyhülislam fetvasını tanımama/hafife alma fiili doğrudan imanla ilişkili kabul edilmiş ve şeriatın hükmünü reddetme anlamına gelen bu fiilin sahibine tecdîd-i iman gerektiği belirtilmiştir. Öte yandan erbâb-ı menâsib içinden fetvalarda en çok zikredilen zümre kadılardır. Yetkisiz olduğu hâlde yetkiliymiş gibi davranan, sahip olduğu yetkisini aşan ya da usuldeki eksikliği sebebiyle hatalı kararlar veren kadıların zikredildiği onlarca fetvada şeyhülislam fetvası mahkeme hükmünü bozmuştur, bu da meşihat makamının bir tür temyiz mercii olduğunu göstermektedir. Bu hususlardan hareketle şeyhülislam fetvasının sadece istişari bir mahiyette olmayıp çok daha güçlü bir işlevi bulunduğu söylenebilir.

Son olarak meşihat makamının reaya için önemli bir hukuki başvuru mercii olduğu, dinî veya etnik kimliği ne olursa olsun herkesin özgürce bu kapıya giderek haksızlıkları şikâyet edebildiği anlaşılmıştır. Reayanın devleti temsil eden otoritelerle yaşadığı problemler hususunda meşihat kapısı; taşradan merkeze açılmış, son derece itibarlı, herkes tarafından kullanılabilen ve başvurulduğunda etkili bir şekilde sonuç veren hukuki bir kanal niteliğinde olmuştur. Sürekli açık tutulduğu için yerel yöneticilerin yaygın bir şekilde denetimini sağlayan bu kanal, günümüzdeki hızlı iletişim ve ulaşım imkânlarının bulunmadığı, her yere denetleyici gönderilemediği bir dönemde alt düzeydeki idarecileri hukuka uygun davranmaya zorlamış ve adaletin temin edilmesi yolunda önemli bir rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: Şeyhülislam, mansıp, erbâb-ı menâsib, fetva, Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, seyfiye sınıfı, ilmiye sınıfı.

Abstract: In the Ottoman state organization, except for waqf duties, the civil services were expressed as “manşib”. In this context, the military duties were called “manşib al-sayfiyya”; judiciary, educational, and some religious duties were called “manşib al-’ilmiyya” and finally the duties in the bureaucracy were called “manşib al-qalam-iyya”. The assignments of all these manşibs were done by the Ottoman central administration, based on various methods, and of course, the owners of these manşibs were inspected during their duties. This was due to the fact that it was very easy and possible for them to abuse their power and authority, so therefore the people were questioning their limits of power, and asked questions about them to the Shaikh al-Islâm -the leader of the ‘ilmiyya class. On the other hand, sometimes the owners of manşibs were applying to Shaikh al-Islâm in order to show the legitimacy of what they did and want a fatwa for themselves.

In this paper, I studied the fatwas of Çatalcalı Ali Efendi (d. 1103/1692) – one of the seventeenth-century Shaikh al-Islâm- about the sayfiyya and ‘ilmiyya classes -who are the manşib owners (erbâb-i manşib). For this, firstly I identified the manşibs that are mentioned in *Fatâvâ Ali Efendi*. In every manşib, I shortly summarized the commonly held pieces of information in the literature about the definition, the power, and the responsibilities of that manşib. Then I described the fatwas about the manşib in the light of that theoretic information. While doing this, in order to not increase the

volume of the article, I mostly tried to provide Çatalcalı Ali Efendi's fatwas in the footnotes. Finally, I made assessments about the place of Shaikh al-Islâm fatwa in the Ottoman legal system and the function of Shaikh al-Islâm authority between the administrators and the people.

As a result, I saw that although the Ottoman Shaikh al-Islâm was at the top of the state organization, he was not a person who unconditionally confirmed all the attitudes of the Ottoman Sultan. On the contrary, Shaikh al-Islâm was questioning his attitudes in terms of legality, and when the Sultan wanted something carried out that was illegal, he would refuse his request.

In addition, it was noted that in Ali Efendi fatwas the senior managers rarely were involved; the questions were generally asked about the lower managers like qâdî, vâli, and imâm. For the relationship between senior managers and people was fragile, the people had more relationships and controversies with the lower managers. In this context, from the sayfiyya class, the emîn-i beytulmâl, and the timarli sipahi to the 'ilmiyya class, the qâdîs were mostly the mentioned manşibs in the fatwas. Like his position in front of the Sultan, Çatalcalı Ali Efendi maintained his impartiality against these classes too; he supported them with his fatwas about the issues that they were right in, but he opposed them and advocated for the people when they were wrong. Nevertheless, especially in the sayfiyya class, most of the fatwas were about the unlawful behaviours of the administrators.

In Çatalcalı Ali Efendi's fatwas about the 'ilmiyya class, we can easily observe the great authority of the mashikhât office. For example, the person who disobey the legitimate orders of the Sultan was punished with ta'zîr but if someone underestimated or did not accept the Shaikh al-Islâm fatwa, it was considered a problem regarding his faith (*îmân*) and he had to renew his faith. Also in his fatwas, dozens of examples are about the wrong decisions of Ottoman judges. In these examples, the Shaikh al-Islâm fatwa played a role as a Supreme Court and overturned those wrong decisions. Based on these, I can say that the Shaikh al-Islâm fatwa was not only a consultative institution but also had a powerful function in Ottoman legal system.

Finally, yet importantly, the Ottoman Shaikh al-Islâm fatwa was an important application source for the people, because everybody freely could go and complain about the injustice happening in their lives - whatever their religious or ethnic identity. The mashikhât institution was just like a canal that was opened from the countryside to the center, it was much respected and available for everybody. Due to this open canal, the Ottoman legal system could regulate the local administrators in a historical period when there were no fast communication or transport facilities like today. Therefore, the Shaikh al-Islâm fatwa played an important role in ensuring justice.

Key words: Shaikh al-Islâm, manşib, erbâb-i manâsib, fatwa, Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ Ali Efendi*, sayfiyya class, 'ilmiyya class.

1. Osmanlı Devleti'nde Fetva, Kaza ve Şeyhülislamlık

Fıkıhta şer'î-amelî konularda sorulan sorulara müftî tarafından verilen cevaplar fetva, taraflar arasında ortaya çıkan dava ve anlaşmazlıkların usulüne uygun olarak hâkim tarafından görülüp hükme bağlanması ise kaza olarak isimlendirilir. Genel itibarıyla fetva şer'î hükmü açıklamaktan ibaret olup daha ziyade istişari mahiyet arz ederken kazanın tarafları bağlayıcı nitelik taşıdığı kabul edilir.¹

Osmanlılar döneminde fetva bireysel dinî hususlardan ziyade hayatın toplumsal, idari, siyasi ve ekonomik pek çok yönünü kuşatan geniş bir alanda etkin olmuş, diğer bir deyişle ibâdât sahasından çok muamelat sahasında cereyan etmiştir.² Fetva mecmualarında yer alan fetvaların büyük oranda muamelat bahisleriyle ilgili oluşu da bu vakıayı teyit etmektedir.³

Osmanlı hukukunda fetva-kaza münasebeti ve fetvanın işlevi bağlamında çeşitli hususlar zikredilir. Sözgelimi kural olarak kadılar kendi kararlarını kendileri verirken bazı özel hâllerde verecekleri kazâî hükmü desteklemek veya meşruluğunu arttırmak maksadıyla müftülerden fetva talep etmişlerdir. Kimi zaman da davanın tarafları pozisyonlarını kuvvetlendirmek üzere müftîden aldıkları fetvayı kadıya takdim etmişlerdir.⁴ Müftüler mahkemede görülen davalarda teorik bilgiyi detaylarıyla ortaya koymak, davaya uygulanacak hukuk kuralını tespit etmek vb. suretlerle kadılara yardımcı olmuşlardır. Keza mahkemelerde yetim ve vakıf malları gibi sorumluluğu ve vebali ağır olan hassas konularla ilgili davaların çözümünde fetvalardan istifade edilmiştir. Bazen yöneticilerin reayaya uyguladığı zulmün bertaraf edilmesinde fetvalar kazâî hükme medâr olmuştur. Öte yandan sistematik temyiz usulünün bulunmadığı bir dönemde halkın başvurabileceği müftülerin varlığı, kadıları da hukuka uygun hareket etmeye zorlamıştır. Kısacası fetvalar, güncel meselelere getirdikleri pratik çözümlerle hukukun gerek oluşumunda gerekse düzenli olarak işleyişinde mühim rol oynamıştır.⁵

Fetvalar kural olarak bağlayıcı olmasa da bu durum kadının kendisine sunulan fetvayı gelişigüzel reddedebileceği anlamına gelmez, aksine kadının fetvayı geri çevirmesi için elinde kuvvetli gerekçeler bulunmalıdır.⁶ Zira ilgili tarafın davayı Dîvân-ı Hümâyun'a taşınması hâlinde sebepsiz olarak fetvayı reddeden hâkimlerin zor durumda kaldıkları bilinmektedir. Özellikle de söz konusu fetva, ilmiye sınıfının reisi olan müftî efendiye, yani şeyhülislama ait olduğunda sonuçlarının daha ağır olacağı açıktır. Öte yandan şeyhülislam fetvalarının sultan iradesiyle birleşmesi hâlinde kanun hükmünü alarak ülke çapında bağlayıcılık kazandığı

1 Aslan, "Fetva ve Kaza Münasebeti", s. 227-9.

2 Aslan, "Fetva ve Kaza Münasebeti", s. 232.

3 Sözgelimi 4600'den fazla fetva ihtiva eden *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'nin ibâdât bahsinde yalnızca 130 fetva yer alır (Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 71-91).

4 Gedikli, "Fetva Kullanımı ve Fetva-Kaza İlişkisi", s. 204.

5 Aslan, "Fetva ve Kaza Münasebeti", s. 234-42. Bazı araştırmacılara göre fetvanın Osmanlı mahkemelerindeki en önemli fonksiyonu, yargı kararının hukuka uygunluğunu denetlemektir (Gedikli, "Fetva Kullanımı ve Fetva-Kaza İlişkisi", s. 222).

6 Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 101-2.

ve mahkemelerin buna aykırı hüküm vermelerinin yasaklandığı da vakidir, bunun en meşhur örneği Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 1574) Kanuni Sultan Süleyman'a (hs. 1520-1566) takdim ettiği *Ma'rûzât* adlı fetvalarıdır.⁷

Bu noktada şeyhülislamların devlet hiyerarşisindeki yerine bir nebze daha eğilmek önem arz etmektedir. Devlet-i Âl-i Osman'da ilmiye sınıfının reisi olan şeyhülislamlık başlangıçta mütevazı bir fetva makamı iken özellikle 16. yüzyılın kudretli şeyhülislamı Ebüssuûd Efendi ile gücünü arttırmış ve nihayet devlet protokolünde padişah ve veziriazamdan sonra üçüncü sıraya yükselmiştir. Bu bağlamda halifelüğün devlet idaresi ciheti padişaha ve onun mutlak vekili olan veziriazama yüklenmişken dinî cihetini bütünüyle şeyhülislamın temsil ettiği görülür. Hatta kimi müelliflerce şeyhülislam veziriazam ile aynı seviyede olup devletin temellerinin dayandığı dinî sahada yetkili olduğu için şeyhülislamın daha önde olduğu dahi söylenebilir.⁸ Osmanlı devlet bürokrasisinde sahip olduğu bu yüksek mevki sebebiyle şeyhülislam devlet idaresinde önemli ölçüde etkili olmuş, verdikleri fetvalar da diğer müftülere göre çok daha ayrıcalıklı bir yere sahip görülmüştür. Öyle ki padişahların tahta çıkışı ve tahttan indirilişi, savaş ve barış kararları, ordunun çıkacağı seferler gibi pek çok kritik hususta şeyhülislam fetvasıyla hareket edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde vazife yapan 130 şeyhülislamdan⁹ bazılarının fetvaları henüz hayat-tayken kendileri yahut fetva eminleri/öğrencileri tarafından derlenmiş, bazılarının ise vefatlarından sonra bir araya getirilmiştir. Öte yandan her şeyhülislamın fetvası aynı seviyede görülmemiş, özellikle dört fetva mecmuası muteberlik açısından bir adım önde telakki edilmiştir ki, bunlardan birisi de Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'nin (ö. 1103/1692) *Fetâvâ'sı*dır.

2. Çatalcalı Ali Efendi ve *Fetâvâ'sı*

Osmanlı Devleti'nin 43. şeyhülislamı olan Çatalcalı Ali Efendi Alâiyeli Nakşi şeyhi Mehmed b. Kadı Hasan'ın oğludur. IV. Murad'ın (hs. 1623-1640) hükümdarlığı döneminde Çatalca'da dünyaya geldi (1631). İlk eğitimini babasından aldıktan sonra İstanbul'a gelerek Hoca Abdürrahim Efendi'ye intisap etti (1647). Hocasının şeyhülislamlığı döneminde ona mülâzemet eden Ali Efendi, onun vefatından bir süre sonra 1652'de Minkârîzâde Yahya Efendi'ye (ö. 1678) intisap etti. Yahya Efendi'nin Kahire ve İstanbul kadılıkları esnasında Bâb Mahkemesi Nâibi olarak vazife yaptı. 1662'de müderrisliğe başlayarak Mesih Paşa, Hafız Paşa ve Gazanfer Ağa medreselerinde tedris faaliyetinde bulundu. Bu dönemde düzenlenmekte olan Uyvar ve Girit seferlerinde ordu kadısı olarak görevlendirildi ve katıldığı bu seferlerde

7 Ebüssuûd Efendi, *Ma'rûzât*.

8 Akgündüz, "Osmanlı Devleti Teşkilatında İlmiye Sınıfının Yeri", s. 250. Atçıl, Osmanlı bürokrasisinde yalnızca şeyhülislamın değil, bütün bir ulema sınıfının etkisine dikkat çekerek Osmanlı hakimiyetinde bürokratik oluşumun ulemanın katkıları sayesinde ortaya çıkıp geliştiğini söyler ve Osmanlı idaresinde yer alan ulemanın, diğer bir deyişle âlim-bürokratların bu süreçte büyük rol oynadığını belirtir ("Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokrasi ve Ulema", s. 15).

9 Şeyhülislamların tam bir listesi için bk. Yakıt, "Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar", s. 36-46; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 29-33.

Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın (hs. 1661-1676) takdirini kazandı. 1670'de Rumeli Kazaskeri olarak göreve başlayan Çatalcalı Ali Efendi hocası Minkârîzâde Yahya Efendi'nin rahatsızlığı nedeniyle şeyhülislamıktan azledilmesi üzerine Sultan IV. Mehmed (hs. 1648-1687) tarafından henüz 43 yaşındayken meşihat makamına tayin edildi (1674).

Çatalcalı Ali Efendi'nin yaklaşık 12 yıl süren ilk şeyhülislamlığı ava düşkünlüğüyle ünlü IV. Mehmed döneminde gerçekleşti. Köprülü ailesinin idareyi büyük oranda üstlendiği ilk yıllar nispeten istikrarlı geçmekle birlikte 1683 yılında gerçekleşen Viyana bozgunu toplumda büyük bir infiale neden oldu. Padişah av merakı nedeniyle süreci iyi yönetmemekle, şeyhülislam ise padişahı yeterince ikaz etmemekle suçlandı ve gerek halkın gerekse ilmiye ve seyfiye sınıflarının tepkisi her ikisinin üzerinde toplandı. Bir gün halkın ve yeniçerilerin linç teşebbüsüne dahi maruz kalan Ali Efendi bu durumdan son derece müteessir oldu. Gidişata tepki koyma maksadıyla padişah tarafından çağırıldığı bir meşveret meclisine gitmeyince azledilerek Bursa'ya sürgün edildi (1686). Yaşanan karışıklıklar üzerine yaklaşık bir yıl sonra IV. Mehmed de tahttan indirildi ve kardeşi II. Süleyman (hs. 1687-1691) padişah oldu. II. Süleyman'ın Bursa'da sürgünde bulunan Ali Efendi'yi affederek İstanbul'a dönmesine izin vermesi üzerine sabık şeyhülislam evine dönüp köşesine çekildi. İki yıl sonra II. Süleyman'ın vefatından sonra tahta çıkan kardeşi II. Ahmed (hs. 1691-1695) tarafından Edirne'ye çağırıldı, geçmişteki hizmetlerinden dolayı taltif edildi ve 61 yaşındayken bir kez daha şeyhülislamlık makamına tayin edildi (1692). Ancak yaklaşık bir senedir humma hastalığından mustarip olup kısa süre önce iyileşmiş bulunan Ali Efendi'nin rahatsızlığı nüksetti ve vazifeye tayininden 40 gün sonra vefat etti. Çatalcalı Ali Efendi Selimiye Camii'nde kılınan cenaze namazının ardından Zehrimar Mescidi'nin haziresine defnedildi (1692). Kabri hâlen ziyaret edilebilmektedir.

Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvaları henüz kendisi hayattayken fetva eminleri Grebneşi Mustafa Efendi (ö. 1682) ve sonrasında Gelibolulu Fazıl Mahmud Efendi'nin (ö. 1709) mesailerini neticesinde *Fetâvâ-yı Ali Efendi* adıyla bir araya getirilmiştir. 100'den fazla yazma nüshası bulunan eserin günümüze ulaşan en eski nüshaları 1102/1690 yılında istinsah edilmiştir. Üzerine muhtelif isimlerce nükûl çalışmaları da yapılan eser, Salih b. Ahmed el-Kefevî'nin (ö. 1724) nükûllü metni esas alınarak ilk kez 1245/1830 yılında tab' edilmiş, sonrasında da pek çok baskısı yapılmıştır. Fıkhın hemen her sahasından toplam 4600'den fazla fetvanın yer aldığı *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, Fetvâhane tarafından muteber addedilmiş dört fetva mecmuasının en eski tarihli ve en hacimli olanıdır.¹⁰

3. Konu, Amaç ve Yöntem

Osmanlı devlet teşkilatında vakıf görevleri dışında kalan tüm memuriyetler mansıp olarak ifade edilirdi. Bu bağlamda askerî memuriyetler için menâsıb-ı seyfiyye, hukuk, eğitim ve din sahasındaki memuriyetler için menâsıb-ı ilmiyye, bürokrasi sahasındaki memuriyetler

10 Çatalcalı Ali Efendi'nin hayatı ve *Fetâvâ'sı* hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kılavuz Eser, "Çatalcalı Ali Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları Üzerine Bazı Mülâhazalar", s. 159-190.

için ise menâsıb-ı kalemiyye terimi kullanılırdı. Bütün bu mansıpların tayinleri çeşitli usullere tabi olarak merkezî idare tarafından yapılır, görevleri süresince de teftiş edilirdi.¹¹

Mansıp sahibi olmak, bir anlamda sırtını devlete dayamak ve devletin verdiği yetki ve güçle hareket etmek anlamına geldiği için Osmanlı toplumunda da bu yetkisini adaletin tesisi için kullananlar olduğu gibi istismar edenler de olmuştur. Bu doğrultuda Osmanlı ilmiyesinin reisi olan şeyhülislamlara mansıp sahiplerinin yetki ve sorumlulukları hakkında pek çok soru yöneltilmiştir. Bu sorular kimi zaman reayadan gelmiş olup erbâb-ı menâsıbın haksız tasarruflarını şikâyet sadedinde iken kimi zaman da bizzat erbâb-ı menâsıb tarafından tasarruflarının meşruiyetini göstermek maksadıyla sorulmuştur.

Bu makale devlet yetkililerinin müdahil olduğu hukuki sorunları, onların hak ve sorumluluklarını ve yetki aşımı problemini, bir 17. yüzyıl şeyhülislamı olan Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvalarından müteşekkil *Fetâvâ-yı Ali Efendi* adlı eser özelinde ele almaktadır. Bu bağlamda, 17. yüzyıl Osmanlı toplumunda daha ziyade hangi devlet memurları hukuki meselelerde ihtilafın konusu yahut tarafı olmuştur? Hangi memurlar fetvalarda daha çok zikredilmiş, hangileri yer almamıştır? Osmanlı devlet protokolünde padişah ve veziriazamdan sonra üçüncü sırada gelen şeyhülislamın fetvalarıyla daha ziyade devlet memurlarını halka karşı koruma eğiliminde olduğu yahut devlet memurlarının hukuksuz tasarruflarına karşı reayayı müdafaa etmeye daha çok önem verdiği söylenebilir mi, yoksa şeyhülislam fetvası yetki sahipleri ile halk arasında objektifliğini koruyabilmiş midir? Erbâb-ı menâsıb fetvalarından hareketle Osmanlı şeyhülislamlarının verdikleri fetvaların pratikteki yansıması ve işlevi hakkında bir değerlendirme yapmak mümkün müdür? Makalede bu sorulara cevap aranacaktır.

Son dönemde Osmanlı ilmiye sınıfı ve fetva üzerine gerek kitap gerekse makale ve tez düzeyinde pek çok çalışma telif edilmiştir. Bu makale, Çatalcalı Ali Efendi'nin Osmanlı toplumunun en önemli kesimlerinden olan askerî sınıfı hakkında verdiği fetvalardan hareketle fetva-toplum ilişkisi bağlamında bir dönem okuması yapmak ve bazı sonuçlara ulaşmaya çalışmak yoluyla literatüre mütevazı da olsa katkı sunmayı hedeflemektedir. Makale hazırlanırken doktora tezimizin veri alt yapısından faydalanılmış, orada tespit edilen veriler bu makalenin yazılış amacı doğrultusunda kullanılmıştır.¹²

4. *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'de Erbâb-ı Menâsıb Fetvaları

Osmanlı Devleti'nde toplum askerî (yönetenler) ve reaya (yönetilenler) sınıflarından müteşekkil olup askerîler de kökenleri, yetişme usulleri ve sorumlulukları bakımından ehl-i şer' ve ehl-i örf adıyla ikiye ayrılırdı. Ehl-i şer' Müslüman aile kökenli olan ve genellikle medreselerde okuyarak icazet aldıktan sonra yargı, eğitim, imam-hatiplik gibi sahalarda görevlendirilen "ilmiye" zümresini, ehl-i örf ise daha çok kul kökenli olan ve Enderun / Acemi

11 İpşirli, "Mansıp", s. 4.

12 Kılavuz Eser, *Çatalcalı Ali Efendi*, s. 78-105.

Oğlanları mektebinden yetişerek sipahilikten kethüdalığa ve hatta sadrazamlığa kadar yükselebilen “seyfiye” zümresini oluştururdu.¹³

Görüldüğü gibi askerî tabiri Osmanlı Devleti’nde zannedildiğinin aksine sadece ordu mensuplarını ifade etmeyip kendisine padişah beratı verilmek suretiyle amme vazifesi yapan ve devlet hazinesinden geliri olan bütün memurları kapsamaktaydı. Reayadan farklı bir hukuki statüye sahip olan bu sınıfın birtakım imtiyazları da mevcuttu. Sözgelimi askerîler reayanın ödemekle yükümlü olduğu vergilerden muaf tutulur, bu sebeple de askerîlerin tespitine büyük önem verilirdi. Bir kez askerî sınıfına girmiş olanlar sonradan bir vazife veya berat alamasalar bile bu sınıftan çıkmış sayılmazlar, yalnızca bir iş veya ticaretle meşgul olmaları hâlinde askerî sınıftan çıkarak reaya olurlardı. Padişah ve hanedan bu sınıflandırmaya dâhil değildi.¹⁴

Bu başlık altında, 17. yüzyıl şeyhülislamlarından Çatalcalı Ali Efendi’ye askerîler hakkında yöneltilecek sorular incelenecektir. Bu bağlamda tasnifin dışında kalsa da Sultan hakkındaki fetvalara ilk sırada yer verilecek, seyfiye ve ilmiye sınıfları hakkındaki fetvalarla devam edilecek, haklarında herhangi bir fetva tespit edilemeyen kalemiyye sınıfına ise temas edilmeyecektir. Öte yandan ele alınan mansıplar hakkında literatürde zikredilen genel bilgilere kısaca yer verilecek ve Ali Efendi’nin fetvaları bu bilgiler ışığında ele alınacak, böylece literatürdeki bilginin fetvalarla ne ölçüde örtüştüğü araştırılacaktır.

4.1. Osmanlı Sultanı (Padişah-ı İslâm)

Çatalcalı Ali Efendi’nin ilk meşihati Sultan IV. Mehmed’in (Avcı) saltanatı döneminde gerçekleşmiştir (1674-1686).¹⁵ Makamda bulunduğu uzun süreye nispetle *Fetâvâ-yı Ali Efendi*’de padişahın bizzat yer aldığı fetvalar oldukça az sayıdadır. IV. Mehmed fetvalarda ismen zikredilmez, kendisinden *Pâdişâh-ı İslam* şeklinde bahsedilir, ardından da genellikle “*hullidet hilâfetuhû ilâ yevmi’l-kıyâm*” ya da “*meddallâhu zillehû alâ mefâriki’l-enâm*” şeklinde dua edilir.¹⁶

Osmanlı hukuk nizamının en temel prensiplerinden biri şüphesiz padişahın, diğer bir ifadeyle ülû’l-emrin şeriata uygun emirlerine itaat etmenin gerekliliğidir. Zira “içtimai nizamı korumak için her insanı kabiliyetine göre kendi mevkiinde hakkına razı tutmak ve başkasının hukukuna saldırmaktan menetmek gerekir, bu da bir padişahın varlığını zaruri kılar. Padişah olmazsa nizam olmaz, insanlar birbirini yok eder. Bu sebeple padişaha mutlak itaat gerekir; Kur’an da bunu emreder.”¹⁷

13 İpşirli, “Ehl-i örf”, s. 519.

14 Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 313-4.

15 Çatalcalı Ali Efendi şeyhülislamlık makamına iki kez getirilmiştir; ilk şeyhülislamlığı on üç yıl sürmüş olup azledilmesi ile neticelenmiş, kırk gün kadar sürdürdüğü ikinci şeyhülislamlığı ise vefatıyla sona ermiştir.

16 Padişahın doğrudan zikredilmeyip *taraf-ı saltanat*, *emr-i sultânî* gibi ifadelerle dolaylı olarak fetvaya konu olduğu meseleler de mevcuttur.

17 İnalçık, “Padişah”, s. 142.

Bu husus Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvalarında da açıkça vurgulanır:

Mazmûnu muvâfık-ı şer'-i şerif olan emr-i sultâniye itaat etmeyen Zeyd'e ne lâzım olur?
el-Cevâb: Ta'zîr-i şedid lâzım olur.

Mazmûnu mutâbık-ı şer'-i kavim olan hatt-ı hümâyûna itaat etmeyen Zeyd'e ne lâzım
olur? el-Cevâb: Ta'zîr-i şedid.¹⁸

Fetvanın naklinde Kefevî, sultanın emrine muhalefet etmenin ona ihanetle eşdeğer olduğu için ta'zîr ile cezalandırılması gerektiğini *Hizânetü'r-rivâyât*'tan aktarır.¹⁹ Bu noktada fetvada geçen "ta'zîr-i şedid" in Osmanlı hukukunda siyaseten katli de kapsayan muhtelif ağır ceza türleri için kullanıldığı belirtilmelidir ki bu da padişaha itaatsizliğin ne denli büyük bir suç kabul edildiğini gösterir.

Çatalcalı Ali Efendi padişaha itaat kapsamında değerlendirilebilecek fetvalarından birinde, o dönemde Müslüman bir beldenin kendileriyle savaş hâlinde bulunulan kâfirler (*harbî kefere*) tarafından işgal edilmesi üzerine padişahın bir askerî birliğe gazâ emri vermesi, fakat emri alan birliğin itaat etmeyerek işgal edilen beldeye özürsüz bir şekilde gitmesi yer alır. Padişah tarafından mezkûr birlik hakkında fetva istenmiş, Ali Efendi bu kişilerin hem uhrevi hem de dünyevi cezaya çarptırılacaklarını bildirmiştir.²⁰ Bir başka fetvada padişahın harbî kefere ile sulh yaptığı, fakat bir grup Müslümanın padişahın izinsiz anlaşmayı bozduğu ve o kimselerin beldesinden insan kaçırarak esirleştirip sattıkları zikredilir. Padişahın sözünü çiğneme anlamına gelen bu fiilin hukuki sonucu Ali Efendi'ye sorulduğunda o, bu fiilin hukuken tanınmayacağını ve böyle bir esirleştirmenin geçerli olmayacağını belirtmiştir.²¹ Öte yandan padişaha itaat ve sadakat son derece önemli olduğu için ahlakı ve davranışları düzgün bir insana haksız yere "padişah haini" şeklinde hakaret edilmesi de ta'zîr cezası gerektiren ciddi bir suç kabul edilmiştir.²²

18 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 200.

19 *Fetâvâ-yı Ali Efendi* (Kahire), I, 115.

20 "Harbî kefere bilâd-ı İslâmiyyeden bazı beldeye müstevli olup asker çekmekle Pâdişâh-ı İslâm -hullidet hilâfetuhû ilâ yevmi'l-kıyâm- hazretleri tavâif-i askeriyeden bir taifeye kefere-i mezbûre ile mukâbele ve mukâteleye emr ettikde tâife-i mezbûre imtisâl ve itaat etmeyip bilâ ömr-i şer'i gitmeseler mezbûrlara ne lâzım olur? el-Cevâb: İsm-i azim ile âsimler olup ta'zîr-i şedide müstehak olurlar" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 209). Şeyhülislam Ali Efendi'nin bu fetvasının Şam Valisi Vezir İbrahim Paşa ve askerleri hakkında verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim vakânüvis Râşid Mehmed Efendi, Çatalcalı Ali Efendi'nin meşihati dönemine tekâbüle eden yılların tarihini anlatırken, eyâleti askeriyle sefere çıkıp Ordu-yı Hümâyûna katılması emredilen Vezir İbrahim Paşa'nın çeşitli bahaneler ileri sürerek yola çıkmayı geciktirdiğini, mazeret olarak ileri sürdüğü bütün ihtiyaçları karşılanmasına rağmen İstanbul'da kalmaya devam ettiğini, vazifesi hususunda gösterdiği bu gevşeklik ile Padişah'ın gazabını celb ettiğini ve nihayet azledilerek tutuklandığını kaydeder (*Târih-i Râşid*, I, 281). *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'de dönemin siyasi gelişmeleriyle ilgili bu tür pek çok fetva bulmak mümkündür.

21 "Harbî kefereden bir taife Pâdişâh-ı İslâm ile musâlaha ve muvâdea ettiklerinden sonra ehl-i İslâm'dan birkaç kimesneler Pâdişâh-ı İslâm izinsiz ol taifenin vilayetlerine varıp tâife-i mezbûreden Hind'i kahren ahz ve dâr-ı İslâm'a ihrac edip Zeyd'e bey' eyleseler, Hind Zeyd'in cariyesi olup Hind'in vat'ı Zeyd'e helâl olur mu? el-Cevâb: Olmaz" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 210).

22 "Zeyd sulehâdan Amr'a 'Bre padişah haini!' deyu şetm eylese Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 196).

Fetâvâ-yı Ali Efendi'de padişaha itaatle ilgili fetvalar yer aldığı gibi padişahın özellikle beytümale dair yetkilerinin sorulduğu fetvalar da bulunur. Bunların birinde Ali Efendi'ye bir vakıf medresede vazife yapan ulema ile medresenin talebesine padişahın beytümale gelirlerinden tahsisat yapıp yapamayacağı sorulmuş, o da bunu olumlu yönde cevaplamıştır. Bu doğrultuda bir başka soruyu padişah bizzat kendisi hakkında sorarak arazi-i miriyyeden bir araziye bir medrese için vakfedip edemeyeceğini öğrenmek istemiş, Ali Efendi buna da cevaz vermiştir.²³ Her iki fetvada da padişahın beytümale üzerinde amme menfaatine yönelik tasarruflarının geçerliliği teyit edilmiş olmaktadır. Buna mukabil padişaha cevaz verilmeyen tasarruflar da bulunmakta olup bunlardan birisi beytümale ait bir malın mülkiyetinin hibe yoluyla başkasına devredilmesidir:

Zeyd bir menzile mâlik iken bilâ-vâris fevt olup menzili beytümâle ait oldukda merhûm ve mağfûr Sultan Ahmed Hân-ı Evvel menzili Hind'e hibe ve teslim edip ba'dehu Hind fevt olup veresesini terk eylese, hibe-i mezbûre sahîha olup menzil-i mezkûr verese-i Hind'in mülk-i mevrûsları olmuş olur mu? el-Cevâb: Olmaz.

Bu surette Pâdişâh-ı İslâm -meddallâhu zillehu alâ mefâriki'l-enâm- hazretleri ol menzili Hind'in veresesinden ahz ve Amr'a hibe ve teslim edip Amr dahi menzili nefsine ba'dehu evladına ve evlad-ı evladına vakf eylese, vakf-ı mezbûr sahîh olur mu? el-Cevâb: Olmaz, menzil beytümâl için zabt olunur.²⁴

Bu fetvasında Çatalcalı Ali Efendi'nin, Sultan I. Ahmed (hs. 1603-1617) döneminden beri süregelen bir uygulamayı nakzettiği anlaşılmaktadır. Buna göre I. Ahmed beytümale ait bir evi bir hanıma hibe etmiş, hanım vefat ettikten sonra ise varisleri evin kendilerine intikal ettiğini iddia etmişlerdir. Ali Efendi beytümale ait bir malın hibe akdine konu olamayacağından hareketle, üzerinden yaklaşık 80 yıl geçmiş bu hibenin geçersizliğine hükmetmiştir. İkinci fetvada ise Sultan IV. Mehmed'in söz konusu evi alıp bir başkasına hibe etmesi sorulmaktadır ki, Ali Efendi o gün için cevaz vermediği bu tasarrufa bugün için de vermemekte, ev ikinci mâlik tarafından vakfedilse bile vakfın geçerli olmayacağını belirtmiştir. Bu fetvalarda Çatalcalı Ali Efendi'nin beytümale hususundaki hassasiyeti dikkat çekicidir; nitekim o, normal şartlarda ev davalarında zaman aşımını 30 yıl kabul ederken²⁵ beytümale söz konusu olduğunda 80 yıl geçmiş olsa bile evin geri alınıp devlet hazinesine verilmesine hükmetmiş, bu hususta dönemin padişahının talebini bile reddetmiştir. Ali Efendi'nin bu fetvalarının Hanefi fıkhıyla uyumlu olduğu görülür, zira Hanefi fıkhına göre beytümale ait mallar ancak

23 “Zeyd bir medrese bina ve vakf ettikde Pâdişâh-ı İslâm meddallâhu zillehu alâ mefâriki'l-enâm hazretleri arâzi-i miriyyeden bir karye arazisinin beytümâle ait olan mahsûlât-ı şer'îyesini ulemâdan ol medresede tedris eden kimesneye ve medrese-i mezbûrede sâkin olan talebe-i ilme kadr-i kifâye sarf olunmak için tayin buyurup sarf olunmak câiz olur mu? el-Cevâb: Olur” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 227-8). “Pâdişâh-ı İslâm -meddallâhu zillehu alâ mefâriki'l-enâm- hazretleri arazi-i emiriyyeden bir miktar arazi-i muayyeneyi bir medresenin mesâlihine vakf etmek câiz olur mu? el-Cevâb: Olur” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 249).

24 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 228.

25 “Otuz altı sene bilâ-özer terk olunan mülk menzil davası mesmûa olur mu? el-Cevâb: Olmaz” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 545).

fakir hastalara ilaç temini, malı olmadan vefat edenlere kefen temini, çalışıp para kazanmaktan aciz olanlara nafaka temini gibi belirli kalemlere harcanabilir, dolayısıyla beytülmale ait bir malın bütünüyle hibe edilerek beytülmalden çıkarılması söz konusu olamaz.

Sonuç itibarıyla Çatalcalı Ali Efendi'nin Osmanlı sultanıyla ilgili fetvalarından hareketle, Şeyhülislam fetvasının Osmanlı padişahının her tasarrufuna hukuki meşruiyet kazandıran ve sultan ne yaparsa onaylayan bir işlevi olmadığı, aksine padişah hukuka uygun davrandığı sürece onu destekleyen, hukuka aykırı taleplerini ise geri çeviren bir yapıda olduğu söylenebilir.

4.2. Askeriler İle İlgili Fetvalar

Daha önce de geçtiği üzere Osmanlı Devleti'nde bugünkü anlamıyla hem askerlik hizmeti yapanlardan hem de memur statüsünde bulunanlardan müteşekkil *askerî* sınıfın²⁶ hak ve yetkileri bağlamında Çatalcalı Ali Efendi'ye pek çok soru sorulmuştur. Bu soruların bazıları halktan gelmiş olup daha ziyade yöneticilerin tasarruflarını şikâyet mahiyetindedir. Kimi zaman ise bizzat yönetenler uygulamalarının hukuka uygunluğunu göstermek adına müftî efendiden fetva talep etmişlerdir.

4.2.1. Seyfiye (Ehl-i örf)

4.2.1.1. Üst Düzey Devlet Ricâli

Fetâvâ-yı Ali Efendi'de sadrazam, vezir, serasker gibi üst düzey devlet ricâlinin uygulamalarıyla ilgili doğrudan fetva sorulmamış olup kendilerinden muhtelif vesilelerle bahsedilmiş olması, buna mukabil idarecilerle ilgili soruların daha ziyade belde yöneticileri hakkında oluşu dikkat çekicidir. Zira Ali Efendi'nin yaşadığı dönemde reayanın üst düzey idarecilerden sıklıkla şikâyetçi olduğu, çoğu idarecinin rüşvet, iltimas gibi haksız tasarruflarda bulunduğu bilinmektedir. Doğrudan konu oldukları bir fetvanın bulunmayışı, kendilerinden sembolik isimlerle bahsedilmesi ve mansiplarının kasıtlı olarak zikredilmeyişinden kaynaklanmış olabilir.

Ali Efendi'nin fetvalarında *sadrızam/veziriazam* resmî bir belgeyi Âsitane'deki sadâret makamına ulaştırmak üzere kendisiyle icâre akdi yapılmış kişinin ücreti ne zaman hak edeceğiyle ilgili fetvalarda zikredilir.²⁷ *Vezir* ilmiye sınıfına hamaseti olan ve vezaret mansıbı aldığı takdirde onları bilcümle öldürmeye yemin eden kişinin akıbetinin sorulduğu fetvada

26 Halaçoğlu, *Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, s. 105.

27 "Birkaç kimesneler Zeyd'i Âsitane'ye varıp bir hususlarını Sadrazam'a ilâm etmek için müddet tayin etmeksizin ecr-i misli miktarı şu kadar akçe'ye isticâr ve meblağ-ı mezbûru Zeyd'e teslim ettiklerinden sonra Zeyd Âsitane'ye varıp husûs-ı mezbûru Sadrazam'a ilâm eylese, mezbûrlar nâdimler olup meblağ-ı mezbûru Zeyd'den istirdâda kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 638). "Birkaç kimesneler Amr'a 'Şu hücceti Âsitane'ye götür, Vezir-i Azam'a ver, sana şu kadar akçe ücret verelim' deyip Amr dahi ol hücceti Âsitane'ye götürüp ba'dehu 'Divan'da Vezir-i Azam'a ver' deyu Bekir'e verip Bekir dahi Vezir-i Azam'a verse, Amr ol kimesnelerden ecr-i müsemmayı talep ettikde mezbûrlar mücerred 'Hücceti bizzat Vezir-i Azam yedine vermedin!' deyu vermemeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 638).

geçer.²⁸ *Serdar* unvanı kefalet akdiyle ilgili bir meselede zikredilir, Çatalcalı Ali Efendi'nin bu fetvasında borcu nedeniyle hapsedtiği kişinin borcuna kefil olan serdar, borçlunun hapis-ten kaçması hâlinde borcu bizzat ödemekle yükümlü kılınır.²⁹ Ordu kumandanı olan *Serasker* ise askerinin başında sefere çıkan komutan için kullanılmakta olup ilgili fetvada, tımar sahibi adına sefere katılıp seraskerin maiyetinde bulunmak üzere kendisiyle icâre akdi yapılan kişinin ücreti ne zaman hak edeceğinden bahsedilir.³⁰

4.2.1.2. Vali

Hükümdar tarafından başşehirin dışındaki şehir ve beldeleri yönetmek üzere tayin edilen yüksek rütbeli memurlara *vali*, sorumluluğu altındaki yerlere ise büyüklüğüne göre *vilayet* ya da *eyalet* adı verilir. 17. yüzyıla kadar söz konusu makam için daha ziyade *beylerbeyi* ismi kullanılırken bu dönemden itibaren *vali* ismi tercih edilmiştir.³¹ Bu yüzyıla ait bir metin olan *Fetâvâ-yı Ali Efendi* de bu bilgiyi teyit eder; zira beylerbeyi unvanı fetvalarda hiçbir şekilde zikredilmezken pek çok fetvada valilerin uygulamalarından söz edilir.

Tayin edildiği vilayette padişahın otoritesini temsil eden valinin temel görevleri arasında savaşta orduyu sevk ve idare etmek, halife adına fethedilen bölge halklarıyla anlaşma yapmak, vergileri toplamak, maaşları dağıtmak, ganimetleri paylaştırmak, beytülmal hissesini merkeze göndermek, emniyet ve asayiş sağlama, suçluları cezalandırmak, adli işleri yürütmek, tımar ve zeamet topraklarını ehil kişilere pay etmek gösterilebilir.³² Görevlerinin çokluğu ve sorumluluklarının ağırlığına binaen tıpkı padişah, vezirler ve sancakbeyleri gibi valilere de hâss statüsünde topraklar verilmiştir. Osmanlı devlet yapılanmasında valiler buldukları bölgenin en yüksek askerî amiri ve kumandanı olup sık sık sefere çıkar, ömürlerinin büyük bir kısmını bilfiil cephede geçirirlerdi. Öte yandan görev süreleri oldukça kısa tutulur, belli süreler sonunda azledilerek yerleri değiştirilirdi. Özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda yılda iki-üç kez yer değiştirmiş olmaları ciddi bir yekûn tutan taşınma masraflarını halktan almak istemelerini beraberinde getirmiş ve bu durumun reaya üzerinde zaman zaman ciddi sıkıntılara neden olduğu görülmüştür.³³

28 “Zeyd ‘Ben vezir olursam vallahi ve billahi cümle ulemâyı katlederim! Müftiden bed’ edip tâ alçak yollu âlime varınca[ya dek] katl ederim!’ deyip Amr Zeyd’e ‘Ulemâyı kemlik ile lisanına alma, bu niyetinden rucû’ eyle!’ dedikde Zeyd ‘Niyetimden dönmem!’ dese Zeyd’e ne lâzım olur? el-Cevâb: İlm ü dine ihanet ve tahfif edip dediyse kâfirdir; tevbe ve rucû’ etmezse katl olunur” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 223).

29 “Zeyd karzdan şu kadar akçe medyûnu olan Amr’ı serdar olan Bekir’e habs ettirip Bekir’e ‘Amr’ı bir hoşça zabt eyle’ dedikde Bekir ‘Korkma, eğer firar ederse meblağ-ı mezbûr benim üzerime olsun, ben vereyim’ deyip ba’dehu Amr firar eylese, Zeyd meblağ-ı mezbûru Bekir’den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 373).

30 “Zeyd-i sağır berâta tımara mutasarraf iken sefere ferman olundukda sağırın vasisi Amr Bekir’i sağır için cebelû tutup ordu-yı hümayûna varıp serasker ile gezip mahallinde yoklanmak kavliyle Bekir’e on bin akçe verdikten sonra Bekir bir beldeye varıp onda meks edip orduya ve askere asla mülâkî olmayıp yoklanma oldukda hâzır bulunmamakla sağırın tımarı âhara verilse, Amr meblağ-ı mezbûru Bekir’den istirdâda kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 622).

31 İpşirli, “Beylerbeyi”, s. 69.

32 Kılıç, “Vali”, s. 492-3.

33 İpşirli, “Beylerbeyi”, s. 70.

Fetâvâ-yı Ali Efendi'de valilerin haksız tutumları arasında gayr-ı meşru kazanç elde etmeye yönelik fiilleri ve uyguladıkları keyfi cezalar yukarıdaki teorik bilgiyi teyit etmektedir. Çatalcalı Ali Efendi'ye gerek valilerin gerekse vali emrinde çalışan memurların buna yönelik girişimleriyle ilgili sorular sorulmuş, o da bu tür haksızlıkları önlemeye yönelik fetvalar vermiştir. Sözelimi bir fetvasında, geçmişte yol kesicilik suçu işleyenlerle bir arada olmasına rağmen tövbe edip iyi hâl üzere yaşamaya başlayan bir kişiye yaşadığı belde valisinin sırf geçmişini öne sürerek el kesme cezası veremeyeceğini belirtir.³⁴ Bir başka meselede vali, ölen bir kimsenin alacağını veresinin izni olmaksızın kethüdâsı aracılığıyla tahsil edip zimmetine geçirmesiyle zikredilir ki Ali Efendi veresinin de kethüdânın da mağdur edilmemesi yönünde fetva vermiştir.³⁵ Valilerin maiyetinde çalışanların hakları genel olarak korunmakla birlikte yetki aşımı söz konusu olduğunda onların da cezalandırılması gerektiğinde şüphe yoktur, nitekim bir fetvasında Çatalcalı, valinin maiyetindeki bir memur olup haksız yere bir kadıyı tutuklayan ve ayağına zincir vurarak hapseden şahıs hakkında şiddetli ta'zîr ve hapis cezasını gerekli görmüştür.³⁶

Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvalarında valilerin adalete aykırı uygulamalarına engel olduğu gibi, onlara yönelik haksızlıklara karşı valilerin hak ve yetkileri de koruma altına alınmıştır. Sözelimi aleni olarak eşkıyalık yapmakta olup hâkim tarafından öldürülmesine hükmedilmiş kişiyi valinin öldürmesi durumunda veresinin validen diyet talep edemeyeceği belirtilir.³⁷ Aynı doğrultudaki bir diğer fetvada zulüm, cinayet, eşkıyalık gibi pek çok suçu aynı anda işleyen asiler ve bozguncularla savaşıma ve gerekirse onları öldürme hususunda şeyhülislamdan bizzat fetva isteyen valiye izin verilir.³⁸ Bu izin fetvası Müslüman bir valinin Müslüman kimliği taşıyan bir grupla savaşıması nedeniyle oluşabilecek şüpheleri bu husustaki en yetkili ağızdan gidermesi ve valinin bozgunculuğu önlemeye yönelik olan bu tasarrufunun meşruiyetini ve yetki sınırları içerisinde olduğunu ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir.

34 "Bir belde ahalisinden Zeyd bir müddet kuttâ'-ı tarik ile gezip ba'dehu tevbe ve istiğfar edip salâhi zâhir olduktan sonra beldesine gelse, kadı [ve]ya vali mücerred 'Mukaddemâ kuttâ'-ı tarik ile gezmiş idin!' deyu Zeyd'in üzerine kat'-ı tarik hükmünü icraya kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 208).

35 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 472.

36 "Zeyd-i valinin etbâ'ından Amr Bekr-i kadıyı bi-gayr-i hak ahz ve konağına götürüp ayağına bukağı vurup bir odada birkaç eyyâm habs edip ba'dehu Bekir bir tarik ile halâs olsa, Amr'a böyle ettiği için ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr-i şedid ve habs" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 202).

37 "Eşkîyaya reis olup bilâd-ı İslâmiyyeden müsliminin mallarını alıp ve aldırıp bu makûle zulüm ve teaddî âdet-i müstemirresi olup sâi bi'l-fesâd olan Zeyd-i şakiyy ahz olunup kadı şerrini def' için katl olunmak üzere hüccet verdikde Amr-ı vali Zeyd'i katl eylese, Zeyd'in veresesi Amr'dan diyet namına nesne almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 743).

38 "Bir tâife müsliminin mallarını zulmen ahz ve ekinlerini itlâf edip ve kuttâ'-ı tariki yanlarına alıp bu makûle zulüm ve fesâd âdet-i müstemirraları olup sâi bi'l-fesâd olmalarıyla tâife-i mezbûreyi ahz ve şerlerini def'e me'mûr olan Zeyd-i vali tâife-i mezbûreyi ahz murad ettikde, mezbûrlar şer'-i şerife ve emr-i sultâniye itaat etmeyip muhârebe sadedinde olsalar, emr-i veliyyü'l-emr ile tâife-i mezbûre ile mukâtele edip şerlerini def' için katl etmek câiz olur mu? el-Cevâb: Olur" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 208).

Valiler kimi zaman da hâss toprakları üzerindeki tasarruflarıyla fetvaya konu olmuş, topraklarını kimi zaman kethüdâları aracılığıyla, kimi zaman ise doğrudan doğruya iltizama veren valilerin bu çerçevede dâhil oldukları vekâlet, kefalet ve havale işlemleriyle ilgili ihtilaflar da fetvalarda yer almıştır.³⁹

4.2.1.3. Voyvoda

Voyvoda kelimesi literatürde iki manada kullanılmış olup bunların ilki “Eflak ve Boğdan beylerine verilen unvan”dır. Osmanlı devlet nizamına göre iç işlerinde özerk, dış işlerinde ise Osmanlı padişahına bağlı olarak vazife yapan Eflak ve Boğdan voyvodaları, kendi ülkelerinin beyleri (boyarlar) tarafından seçilip padişah tarafından tasdik edilerek voyvoda olurlardı. Ülkelerindeki bütün toprakların resmî sahibi kabul edilen voyvodalar; aynı zamanda memleketlerinin başkumandanı, en yüksek yargııcı ve vergi sisteminin de tek kontrolcüsü kabul edilirdi. Voyvodanın tasarrufları hakkında boyarlar zaman zaman Dîvân-ı Hümâyûn’a başvurur, Osmanlı idaresi de aralarında denge siyasetini korumaya çalışırdı. Voyvodalar İstanbul’da *kapı kethüdâsı* adıyla resmî temsilci bulundurulur, sayıları bir ile altı arasında değişen bu kişilerin önde gelenlerine ise *başkethüdâ* denirdi.⁴⁰ *Voyvoda* kelimesinin ikinci anlamı ise “Osmanlı maliyesinde yüksek vergi gelirlerini toplayan tahsildar”dır, özellikle 16. yüzyılda vergi gelirlerinin tahsilinde voyvodalık önemli bir kurum hâline gelmiştir.⁴¹

İkinci anlamıyla yer aldığı tek fetva bir yana bırakılırsa *Fetâvâ-yı Ali Efendi*’de voyvodalık müessesesi ile daha ziyade zikredilen beylikler kastedilmiştir. *Voyvoda* tasarruflarının fetvaya konu olduğu meselelerde dikkate çarpan husus, voyvodaların haksız uygulamalarının şikâyet edilmesi ve geçersizliğine dair şeyhülislamdan fetva talep edilmesidir. Bu fetvaların beyler ya da halk tarafından sorulduğu bilinmiyor olsa da voyvodalarla ilgili şikâyetlerin yalnızca Dîvân-ı Hümâyûn’a değil, şeyhülislama da taşındığını açıkça göstermesi bakımından Ali Efendi’nin bu fetvaları önemlidir. İlgili fetvaların birinde, bir kimseyi bir suçla itham edip para cezasına çarptıran voyvodanın, alacaklısını o kimseye yönlendirerek alacağını söz konusu paradan tahsil etmesi suretiyle yaptığı havale işleminin geçerliliği sorulmuş, Çatalcalı bu işlemin geçersiz olacağını bildirmiştir.⁴² Bir diğer fetvada, kadı atama yetkisi bulunmayan bir voyvodanın kadı tayin etmesi hâlinde bu kadının verdiği hükümlerin geçersiz olacağı belirtilmiştir.⁴³ Benzer bir fetvada nâib atama yetkisi olan bir kadının nâibi, kadı öldükten sonra yeni kadı gelinceye dek onun yerine vazife yapıp ücret aldığıında, voyvodanın

39 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 229, 394; II, 468.

40 Maxim – Özvar, “Voyvoda”, s. 127, 128, 129.

41 Maxim – Özvar, “Voyvoda”, s. 129.

42 “Voyvoda olan Zeyd Amr’ı bir cürümle itham edip şu kadar akçe cerimeye kesdikde Zeyd ol kadar akçe dâni Bekir’i cerime-i mezbûreden eda etmek üzere Amr’ın üzerine havâle-i mukayyede ile havâle eylese, havâle-i merkûme sahiha olur mu? el-Cevâb: Olmaz” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 393).

43 “Bir belde kadısı Zeyd fevt oldukda ol beldede voyvoda olan Amr kadı nasbına me’zûn değil iken Bekir’i kadı nasb ettikten sonra Beşir Hâlid’den bir hususu dava murad ettikde Bekir Hâlid’i cebren ihzar ve da’vâ-yı mezbûreyi istimâ edip husûs-ı mezbûru Beşir’e hükm eylese, hükmü nâfiz olur mu? el-Cevâb: Olmaz” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 397).

kendi hakkı olduğunu ileri sürerek ücrete el koyamayacağına hükmedilmiştir.⁴⁴ Voyvodanın gasp suçuyla gündeme geldiği dikkat çekici bir fetva ise şöyledir:

Bir kasaba ahalisinin mezaristanı olan vakıf arsanın bir miktarını ol kasaba voyvodası Zeyd teğallüben zabt ve Amr'a tapu ile verip Amr dahi üzerine dükkân bina eylese, ahali hâkime 'îlâm ettiklerinde hâkim Amr'a binasını kal' ettirmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur.⁴⁵

Bu fetvada mezarlığa dahi el koyacak kadar ileri giden voyvodanın tasarrufuna kâdının engel olmak istediği, ancak söz konusu kişi beldenin en üst idarecisi olduğu için vereceği hükmü desteklemek ve tepki çekmemek adına şeyhülislamdan fetva talep ettiği anlaşılmaktadır.

Voyvodaların İstanbul'da kapı kethüdâsı adıyla temsilci bulundurduğu daha önce zikredilmişti. *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'de bu temsilcilerden birisi vekâlet akdiyle ilgili bir meselede gündeme gelmiştir.⁴⁶

Voyvodanın "vergi tahsildarı" anlamıyla fetvada yer aldığı tek meselede ise memleketinden başka bir yerde vefat eden kişinin beytülmale intikal eden mirasını kendi memleketi voyvodası ile vefat ettiği belde voyvodasından hangisinin tahsil edeceği sorulmuş, Ali Efendi "Hangisi me'mûr ise ol kabz eder" cevabını vermiştir.⁴⁷

4.2.1.4. Dizdâr

Dizdâr Türk-İslam devletlerinde kale muhafızlarının kumandanını ifade eder. Kalede görevli olan herkesin kendisine bağlı olduğu dizdâr, askerî görevinin yanı sıra şehrin güvenliği, kalede saklanan değerli eşyaların korunması ve kale bünyesindeki hapisanenin asayişinden de sorumlu olup sınır boylarındaki şehirlerin ve isyan çıkan bölgelerdeki kalelerin savunmasını da idare ederdi. Dizdâr bulunduğu beldenin kadısına, sancakbeyine ve beylerbeyine bağlı olarak vazife yapar; vazifesinin karşılığında orta dereceli tımara (yıllık on bin akçe) mutasarrıf olurdu.⁴⁸

Fetâvâ-yı Ali Efendi'de dizdâr, mutasarrıfı olduğu tımarla fetvaya konu olmuştur. Bu fetvada senenin birkaç ayında vazife yaptıktan sonra azledilen dizdârın tımar mahsulünden ne

44 "Bir belde kadısı Zeyd nâib nasbına me'zûn olmakla Amr'ı nâib nasb ettikten sonra Zeyd müddeti tamam olmadan fevt oldukda Amr kadı-yı cedid gelince[ye dek] ol beldede hükümet edip bir miktar akçe iktisâb eylese, ol beldede voyvoda olan Bekir 'Mâbeyn mahsûlü bana aittir' deyu meblağ-ı mezbûru Amr'dan almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 397).

45 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 161.

46 "Erbâb-ı menâsıbdan Zeyd seferde iken Âsitâne'de kapı kethüdâsı olan Amr'a muanven ve mersûm mektup gönderip mektupta 'Yedinde olan malımdan filan arsamda benim için menzil bina eyle. Ne vech ile ma'kûl görürsen bina eyle, kabulümdür' deyu tahrir edip Amr dahi Zeyd'in malından kadr-i ma'rûf şu kadar akçe sarf edip ol arsada Zeyd için menzil bina eylese, Zeyd geldikde Amr'a mücerred 'Muradım üzere bina olunmamış, öyle olacak binayı kal' edip masrûfunu dâmin ol' demeye kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 13).

47 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 277.

48 Oğuzoğlu, "Dizdar", s. 480-1.

kadar hisse hak ettiği müftî efendiye sorulmuş, o da o yıl elde edilen mahsulün on iki eşit parçaya bölünmesine ve kaç ay hizmet ettiyse o kadar hisse almasına fetva vermiştir.⁴⁹

4.2.1.5. Subaşı

Osmanlı devlet nizamında şehrin asayiş ve güvenliğini sağlamakla görevli olan subaşı, merkezî kanun ve nizamnâmelerin bölgesel olarak uygulanmasında söz sahibi olup bulunduğu beldenin kadısına bağlı olarak vazife yapmıştır. Suçluların bulunarak adalete teslim edilmesi, şehrin iaşesinin sağlanması ve bazı bölgelerde vergilerin tahsil edilmesinin yanı sıra şehir hayatındaki her türlü teftiş subaşının sorumluluğu dâhilindedir.⁵⁰

Kadıya bağlı olarak vazife yapan subaşının temelde iki görevi olduğu belirtilir: Birincisi cürm-i cinâyet, niyabet gibi vergileri toplamaktan ibaret olan mali görevi, ikincisi ise bu mali göreve ilişkin olarak yerine getirdiği kolluk görevidir. Esasında kadıya ait olan kolluk görevi vekâleten subaşıya havale edilmiştir ve subaşı bu görevi kadı adına yerine getirir. Bu yüzden de kadı hükümlerinin ve merkezî emirlerin uygulanmasını sağlamak, suçları önlemek, suç işleyenleri takip edip yakalamak ve kadının suçlu görüp hüküm verdiklerini cezalandırmak subaşının vazifesidir.⁵¹

Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvalarında subaşı hem mali hem de kolluk görevleriyle ilgili olarak yer alır. Vergi tahsiliyle ilgili fetvalardan birinde bir kimsenin ikamet ettiği evinin bahçesindeki meyve ağaçlarından öşür tahsil etmek isteyen subaşının durumu sorulmuş ve Ali Efendi bu hususta subaşıyı haksız bulmuştur, nitekim Hanefî fıkhında öşür yalnızca tarım arazilerinin mahsullerinden tahsil edilir, kişinin kendi konutunun bahçesinde yer alan ürünler ise vergiden muaftır.⁵² Bir başka fetvasında subaşı, tımar topraklarındaki mahsulü tımar sahibinin emriyle reayadan toplayıp ambarlayan kişi olarak geçer.⁵³

Suçluları tespit ve adalete teslim ile ilgili uygulamaları bağlamındaki bir fetvada subaşının fuhuş yaptığı ihbar edilen bir kadının evini basmasından söz edilir.⁵⁴ Daha önce de geçtiği üzere subaşı, tespit ettiği suçlulardan kadının emriyle idari para cezası tahsil etme yetkisine de sahiptir. Bu yetkiden hareketle, hayvanları başkasının arazisine girip ekinlerini yiyen kişiden subaşının cerîme tahsil etmesi Ali Efendi tarafından haklı bulunmuştur.⁵⁵ Yetkileri

49 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 142.

50 İlgürel, "Subaşı", s. 447-8.

51 Ortaylı, *Kadı*, s. 49.

52 "Bir karye ahalisinden Zeyd'in mülk menzilin avlusu içinde meyve eşcârı olsa ol karye subaşısı Amr eşcâr-ı merkûmenin meyvesinden öşür olmağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 81).

53 "Zeyd'in berâtla mutasarıf olduğu tımarın mahsülünü subaşı olan Amr Zeyd'in emriyle reâyâdan kabz ve der-anbar ettikten sonra Zeyd fevt olup veresi mahsülünü subaşından almak murad ettiklerinde emîn-i beytülmâl olan Bekir 'Zeyd fevt olmakla mahsülünü ben kabz ederim!' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 231).

54 "Hind Zeyneb'in gıyabında 'Zeyneb fahişedir ve subaşı birkaç defa evini bastı!' dese Zeyneb işittikde 'Gıyabımda beni şetm eyledin!' deyu Hind'i ta'zir ettirmeğe kâdire olur mu? el-Cevâb: Olmaz" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 200).

55 "Bir karye ahalisinin sığırtaçları olan Zeyd ahalinin sığırlarını ra'y ederken içlerinden Amr ve Bekir'in sığırları

kullanırken kadıya bağlı olarak çalıştığını unutmaması gereken subaşı, kadıdan habersiz/bağımsız ceza kesemez. Bu doğrultuda yetkilerini aşan ya da haksız bir şekilde kullanmak isteyen subaşılara izin verilmemiştir. Sözelimi işlediği suç nedeniyle kadı tarafından ta'zîr cezası verilip cezası infaz edilen kişiden subaşı ayrıca cerîme almak istemiş, mesele kendisine intikal ettiğinde Ali Efendi bu hukuksuz uygulamaya müsaade etmemiştir.⁵⁶ Aynı şekilde bir kimseyi bir suçla itham eden ancak suçu henüz kesinleşmeden para cezası kesmeye kalkışan subaşının tasarrufu da reddedilmiş ve söz konusu kişiye tazminat yolu gösterilmiştir.⁵⁷

4.2.1.6. Tımarlı Sipahi

Tımarlı sipahi Osmanlı Devleti'nde tımar tasarruf eden askerî zümrelerin adı olup Osmanlı ordusunun en kalabalık grubunu oluştururdu. *Sâhib-i arz* adıyla da anılan sipahiler dirlik olarak kendilerine verilen arazilerin vergisini toplar, buna mukabil herhangi bir sefer ilanı hâlinde kendilerinden teçhizatlı bir şekilde sefere katılmaları ve yanlarında önceden belirlenmiş sayıda asker getirmeleri beklenirdi.⁵⁸ Sefere katılmama, bir sipahiden tımarının alınması için öncelikli sebep olarak görülürdü. Adam öldürme ve hırsızlık gibi büyük suçlar işlemek ya da reyaya karşı zalimane bir eyleme katılmış olmak da tımar kaybetme gerekçelerindendi. Sipahi -vazifesi gereği- arazisinde çalışanlarla sık sık muhatap olmak durumundaydı. İnalçık, sipahi ile köylüler arasındaki ilişkinin her an bozulmaya müsait olduğunu belirtirken bunun sebebi olarak her iki tarafın da kendi çıkarını gözetmek veya yükümlülüklerinden kaçmak için çaba harcamasını gösterir.⁵⁹

Fetâvâ-yı Ali Efendi'de konuyla ilgili yer alan fetvalar, İnalçık'ın tespitini desteklemektedir. Öyle ki, Çatalcalı Ali Efendi'ye kimi zaman sipahilerin haksız tasarrufları şikâyet edilmiş, kimi zaman da köylülerin vergiden kaçma maksadıyla yaptıkları fiiller hususunda -muhtemelen sipahiler tarafından- fetva talep edilmiştir. Fetvalarda sipahilerin köylüler hakkında şikâyetleri bulursa da haksız talep ve girişimlerin daha ziyade sipahiler tarafından geldiği görülür. Öte yandan Ali Efendi'nin sipahilere dair fetvalarında en ziyade dikkat çeken husus, sipahinin köylüden/çiftçiden *öşür* adıyla alacağı verginin merkezî idare tarafından kesin olarak belirlenerek kayıt altına alınmış olması (*ber müceb-i emr u defter*), mezkûr

Beşir'in ekinini yemekle subaşı olan Hâlid Amr ve Bekir'den cerîme namına şu kadar akçe olsa, Amr ve Bekir Zeyd'e 'Sen sığırlarımızı hıfz etmeyip ekine girmekle akçemiz alındı, öyle olucak meblağ-ı mezbûru dâmin ol!' demeye kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 653).

56 "Zeyd bir cürm edip ta'zîr lâzım olmakla kadı Zeyd'i ta'zîr ettikten sonra subaşı olan Amr Zeyd'den 'Sen cürm edip kadı seni ta'zîr etmiş' deyu cerîme namına nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 673).

57 "Bir beldede subaşı olan Zeyd Amr'ı bir cürümle itham ettikde Amr'ı Zeyd'in tevâbiinden Bekir Zeyd'in emriyle ahz ve habs edip cerîme namına şu kadar akçesini alıp Zeyd'e verse, Amr meblağ-ı mezbûru Zeyd ve Bekir'in hangisinden dilerse almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 673).

58 Afyoncu, "Sipahi", s. 256; Halaçoğlu, *Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, s. 56-7. Devletin askeri-idari teşkilatlanmasının temel direği olan tımar sistemi mirî arazi sisteminin işleyişinde, köylü-çiftçilerin statüleri ve ödeyecekleri verginin belirlenmesinde ve devletin klasik çağında tarımsal ekonominin yönetiminde esas belirleyici faktör olmuştur (İnalçık, "Tımar", s. 168).

59 İnalçık, "Tımar", s. 170-1.

verginin cinsinde ya da miktarında idarenin izni olmadan yapılan değişiklik hangi taraftan gelirse gelsin hukuk düzeninin buna karşı çıkmasıdır. Bu bağlamda, ekonomik düzenin büyük oranda tarıma dayalı olduğu klasik dönemde devletin tımar sisteminin düzgün işlemesine büyük önem verdiği ve keyfilige tahammül göstermediği anlaşılmaktadır.

Sipahilerin haksız bulunduğu meseleler arasında, henüz ürün çıkmamış olmasına rağmen ürünün miktarını tahmin ederek öşrü zamanı gelmeden talep etmesi, kendi reayasından olup başkasının arazisindeki tarlalarında çalışan köylülerin ürünlerinden -sırf reyası olduğu için- kendisi de öşür almak istemesi ve resmî kayıtlara aykırı olarak arazisinde çalışan köylülerden yemlik, tuzluk, bad-i heva, yem, yiyecek vs. adıyla fazladan taleplerde bulunması gösterilebilir.⁶⁰ Sipahi kayıtlara uygun olarak öşür talep ettiğinde eskiden beri vermesine rağmen “Bu ürünün öşrü olmaz” diyerek vermeye yanaşmayan ya da eskiden beri verdiği verginin miktarını azaltmaya çalışan köylülerin fiillerinin sorulduğu fetvalarda ise sipahiler haklı bulunmuştur.⁶¹ Öte yandan köylüler ile sipahilerin sistem tarafından belirlenmiş vergilerinin cins yahut miktarında merkezî idareden izinsiz bir şekilde yapmaya çalıştıkları her türlü değişiklik de şeyhülislam fetvasıyla reddedilmiştir. Bu bağlamda sipahinin resmî kayıtlara göre köylüden vergi olarak ürün tahsil etmesi gerekirken nakit para istemesi, nakit para tahsil etmesi gerekirken ürün talep etmesi ya da idarece belirlenmiş vergi miktarından daha fazlasını almaya çalışması haksız bulunmuş, aynı şekilde kayıtlara göre ürün talep eden sipahiye nakit para vermeye çalışan köylünün bunu yapamayacağı söylenmiştir.⁶²

Tımarlı sipahilerin fetvaya konu olduğu diğer bir husus ise kadim uygulamayı bozmaya yönelik teşebbüsleri olup bu teşebbüs sipahinin ister bizzat kendisi isterse yetki verdiği bir başkası tarafından gelsin, hukuk düzenince onaylanmamıştır. Sözelimi bir yaylada eskiden beri herkesin faydalanageldiği akarsuyu sipahinin tapuyla kendisine verdiğini ileri sürerek tek başına kullanmak isteyen kişiye Çatalcalı Ali Efendi tarafından izin verilmemiş, köyün eskiden beri mera olarak kullanılan ortak arazisine sipahinin kendisine verdiği izni ileri sürerek bina yapan kişinin binasını sökmesi gerektiği belirtilmiş, aynı özellikteki bir meradan sipahinin bir tek kişiye ekip dikmek için tapuyla yer vermesi geçersiz görülmüş, sipahinin bizzat kendisinin de böyle bir yerde şahsı için ziraat yapamayacağı söylenmiştir.⁶³ Bütün bu örneklerde yalnızca sipahilerin değil, reyadan olup sipahilerin gücünü arkasına alarak haksızlık yapmaya yahut kadim uygulamayı değiştirmeye çalışan kişilerin fiillerine de engel olduğu görülmektedir.⁶⁴

60 “Zeyd-i sipahinin tımarı toprağında tarlası olan Amr ber-müceb-i emr u defter kadimden alınagelen öşr-i mahsülü Zeyd'e verirken Zeyd razı olmayıp 'yemlik' ve 'tuzluk' namına hilâf-ı emr nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 81, 82, 83). Diğer örnekler için bk. I, 81, 82, 83.

61 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 81, 82, 83.

62 “Zeyd-i sipahi tımarı toprağında tarlası olan Amr'dan ber-müceb-i emr u defter kadimden alınagelen öşr-i mahsülü talep ettikde Amr vermeyip hilâfına emir vârid olmadan 'Öşür bedeli akçe al' demeye kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 83). Aynı doğrultudaki pek çok örnek için bk. I, 83, 84, 85, 86.

63 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 701-2, 803, 804.

64 Mehmet Genç (ö. 2021) Osmanlı Devleti'nde sosyal ve iktisadi ilişkilerde zaman içerisinde yavaş yavaş oluşan denge

Devletin kendilerine sunduğu güçle reayaya haksızlık eden sipahilere engel olunması gerektiği gibi, devlete ait toprakların sorumluluğunu taşıyan ve buna göre hareket etmeye uğraşan sipahilerin de hukuk düzeni tarafından korunması gerektiği açıktır. Bu bağlamda Ali Efendi sipahinin toprağında olup kimsenin tasarrufunda olmayan meyve ağacını izinsiz şekilde kesen kişinin tazmin etmesine hükmetmiş, yine sipahiye ait olup kimsenin tasarrufunda olmayan tarlayı birileri işgal ettiğinde sipahinin tarlayı onlardan alıp dilediğine verebileceğini belirtmiş, sipahinin arazisindeki tarlasında sipahiden izinsiz değirmen yapan kişinin fiilini haksız görerek sipahiye binayı sökme izni vermiştir.⁶⁵ *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'de bunların dışında tımarlı sipahilerin taraf olduğu alım-satım, kira, şahitlik gibi muhtelif davalar ve meseleler de yer almaktadır.⁶⁶

4.2.1.7. Zâbit

Osmanlılarda yönetici, askerî görevli ve subay anlamında bir unvan olan “zâbit” 17. yüzyıldan itibaren daha ziyade ordu subayları için kullanılmıştır.⁶⁷ *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'de zâbit unvanına sahip kişilerin tasarrufları incelendiğinde ise bu unvan ile kimi zaman taşra yöneticilerinin, kimi zaman ise yöneticilerin yanında vazife yapan kolluk kuvvetlerinin kastedildiği görülmektedir.

Belde zâbiti / karye zâbiti terkihiyle yer aldığı fetvalarda ehl-i örf vasfı taşıyan bu kimselerin reayadan vergi tahsil ettiği zikredilmektedir. Bu bağlamdaki bir meselede reayadan vergi toplarken resmî kayıtlara aykırı olarak fazladan vergi almaya çalışan zâbitin buna hakkı olmadığı belirtilirken bir başka meselede vergiye tabi olan ürün henüz ortada yokken varmış gibi başkasına satan zâbitin yaptığı akdin geçersizliğine hükmedilir.⁶⁸ Ali Efendi'nin fetvalarında karye zâbitlerinin haksız kazanç elde etmeye yönelik girişimlerinden birisi de yetkisi olmadığı hâlde reayanın kendi aralarındaki mali ilişkilerine karışarak pay almaya çalışmalarıdır. Nitekim kendisine ait bir evi başkasına satan kişiden “resm” adıyla ücret tahsil etmeye çalışan zâbitin bunu yapamayacağı belirtilir. Bir başka örnekte bir köy halkının kendi

ve eğilimleri olabildiğince koruma, değişme eğilimlerini engelleme ve herhangi bir değişiklik olduğu takdirde tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hâkim olmasını “*gelenekçilik / tradisyonizm*” şeklinde isimlendirmiş ve bu olguyu Osmanlı iktisadi dünya görüşünün üç temel ilkesi arasında saymıştır (*Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 44). Tespitimize göre Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvalarında da Genç'in bu yaklaşımını teyit eden pek çok ifade yer almaktadır.

65 “Zeyd Amr-ı sipahinin tımarı toprağında hüdâi nabit olup kimesnenin tasarrufunda olmayan meyve ağacını dibinden kat' u istihlâk eylese Amr ol ağacın kâimen kıymetini Zeyde tazmine kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 807). Diğer örnekler için bk. II, 808, 810.

66 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 322, 429, 434; II, 517, 635, 636 vd.

67 Özcan, “Zâbit”, s. 60.

68 “Bir karye ahâlisinin bağlarında hâsil olan meyvenin öşrü mukâbelesinde dönüm başına şu kadar akçe tayin olunup Defter-i Hâkânî'de mukayyed olmakla ahâli-i mezbûre ber-müceb-i emr u defter ol kadar akçeyi karye-i mezbûre zâbiti Amr'a eda ettikten sonra Amr kanaat etmeyip ol bağların içinde olan kiraz ağaçlarının meyvelerinden dahi öşür almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 84). “Bir karye zâbiti Zeyd ol karye toprağında olan zeytin eşcârı meyvesinden hâsil olacak zeyt yağının öşrünü zeyt yağı hâsil olmadan birkaç kimesnelere şu kadar akçeye bey' eylese bey'-i mezbûr sahih olur mu? el-Cevâb: Olmaz” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 322).

meralarını komşu köye kiraladıkları, mera sahibi köyün zâbitinin ise zâbit vasfını ileri sürerek ücrete el koymaya çalışması zikredilir ki Ali Efendi zâbitin buna hakkı olmadığı yönünde fetva verir. Eskiden beri bir tımara ait olduğu bilinen bir araziye resmî evraklarda kayıtlı olmadığını ileri sürerek el koymaya çalışan komşu arazi zâbitine de şeyhülislam fetvası izin vermemiştir.⁶⁹

Fetâvâ-yı Ali Efendi'de belde zâbitlerinin haksız kazanç elde etme dışında farklı girişimler içinde olduğu örnekler de dikkat çekicidir. Bunlardan biri Müslüman bir kadını bir zimmi ile zorla nikâhlayarak ona teslim eden zâbit hakkındadır ki şeyhülislam fetvası bu zâbite şiddetli ta'zîr ve hapis cezası öngörmüştür. Bir diğeri ise zâbitlerin kadı atamalarına karışma çabaları hakkındadır. Yerine nâib atama yetkisine sahip bir hâkimin nâib atayarak gitmesi durumunda zâbitin o nâibi azlederek başka birini ataması Ali Efendi'ye sorulmuş, o da buna yetkili olmadığı yönünde fetva vermiştir.⁷⁰ Bütün bu örnekler, askerî sınıftan olup belli yetkilere sahip bulunan zâbitlerin yetkilerini aşma çabalarını gösterme noktasında birleşmektedir.

Emireri olarak vazife yapan zâbitler ise daha ziyade kolluk kuvvetleri mahiyetindedir. Borcu nedeniyle hapsedilmesi gereken kişiyi hapseden zâbitin hatalı veya kasıtlı olarak o kimsenin kaçmasına neden olması durumunda cezai sorumluluğunun ne olacağı hakkındaki fetva bunlardandır.⁷¹ Son olarak sahiplerinin elinden kaçan köleleri yakalayıp teslim etmekle vazifeli olan kolluk kuvvetlerine *zâbit-i evâbık* denilmekte olup *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'nin âbık bahsinde onlarla ilgili çok sayıda mesele yer almaktadır.⁷²

4.2.1.8. Muhtelif Memurlar

Çatalcalı Ali Efendi'ye cizyedar, emîn-i beytülmal ve zindancı gibi bazı memurların yetkileri hakkında da sorular yöneltilmiştir. Osmanlı Devleti'nde cizye tahsiliyle görevli memur olan cizyedarların cizye mükellefleriyle zaman zaman ihtilaf yaşadığı ve bu ihtilâfların şeyhülislama taşındığı görülür. Sözgelimi bir cizyedar münzevi olmayıp halkla birlikte yaşayan bir papazdan cizyesini talep ettiğinde papazın sırf din adamı olmasını ileri sürerek vergi vermeme hakkı bulunup bulunmadığı Ali Efendi'ye sorulmuş, o da fetvasında böyle bir hakkın bulunmadığını söyleyerek cizyedara vergiyi tahsil yolunu göstermiştir.⁷³

69 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 794, 804-5, 810.

70 “Bir belde zabiti olan Zeyd Hind-i müslimeyi cebren Amr-ı zimmiye tezvic edip Hind'i Amr'a teslim eylese Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr-i şedid ve habs” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 203). “Bir belde kadısı Zeyd nâib nasbına me'zûn olmakla Amr'ı nâib nasb edip ba'dehu Zeyd müddeti tamam olmadan âhar diyara gittikde ol belde zâbiti Bekir Amr'ı azl edip yerine Beşîr'i nâib nasb etmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 396-7).

71 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 404.

72 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 234-5.

73 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 214. Münzevi din adamlarından cizye alınıp alınmayacağı hususunda ihtilaf bulunmakta olup fakihlerin çoğu alınmaması gerektiği fikrindeyken bir kısmı çalışabilecek durumda olanlarından alınması yönünde görüş bildirmiştir. Halkın içinde yaşayan rahiplerin cizye vermesi gerektiğinde ise bütün âlimler ittifak hâlinindedir (Erkal, “Cizye”, s. 43). Çatalcalı Ali Efendi'nin de bu yönde fetva verdiği görülmektedir.

Bir başka meselede cizyesini ödemediği gâib olan bir zimmiye ait cizye vergisinin babasından tahsil edilmesi için fetva istenmiş, o ise cizye mükellefiyetinin şahsiliğinden hareketle cizyedara bu izni vermemiştir.⁷⁴ Diğer bir meselede ise cizyesini vermeden ihtida eden kişiye ait verginin, daha önce onun vergisine kefil olmuş bir başkasından talep edilip edilemeyeceği sorulmuş, bu durumda cizye sakıt olduğu için Ali Efendi cizyedara yine tahsil izni vermemiştir.⁷⁵

Emîn-i beytülmal gelince, Osmanlı Devleti'nde belli bir görevi ücret mukabelesinde yerine getirmesi istenen, ancak üstlendiği vazifeden dolayı herhangi bir risk altına girmeyen görevliler için "emin" kelimesi kullanılmıştır. Osmanlılarda birçok hizmetin eminler eliyle yürütüldüğü bilinmektedir; matbah emini, darphane emini, arpa emini bu kimselerdendir.⁷⁶ Vârisi olmadan ya da sınırlı sayıda vâris bırakarak vefat eden kimselerin devlete intikal eden miras paylarını devlet hazinesi adına tahsil eden vazifeliye ise *beytülmal emini* denilmiştir. Emîn-i beytülmal devlete ait bu payı hakkıyla tahsil edebilmek adına mirasçılarla (şayet söz konusu mal vakıf malı ise mütevellilerle) sık sık çekişmiş, terekede hak iddia eden alacaklılar da yine beytülmal eminiyle davalaşmışlardır. Beytülmal eminlerinin tasarrufları hakkında kendisinden fetva talep edildiğinde Çatalcalı Ali Efendi'nin eminleri haklı bulunduğu örnekler de bulunmakta birlikte,⁷⁷ fetvalarda çoğunlukla emîn-i beytülmalin karşısında bulunan tarafın hak sahibi kabul edildiği ve eminin terekeye müdahalesine engel olunduğu görülmektedir.⁷⁸

Son olarak, bugünkü hapisanelere karşılık gelen zindanlarda vazife yapan ve zindan asayişinden sorumlu güvenlik memurları olan zindancılar da bu başlık altında zikredilebilir. Yer aldığı tek fetvada, zindanda tutmakla yükümlü olduğu borçluyu kasıtlı olarak serbest bırakan zindancıdan borcun tahsil edilmesi hususunda Çatalcalı Ali Efendi'den fetva istenmiş, o ise borcun zindancıdan tahsil edilemeyeceğini, buna mukabil zindancının borçluyu geri getirmekle yükümlü tutulabileceğini belirtmiştir.⁷⁹

74 "Zeyd-i zimmi âhar diyara gidip gâib olsa, cizyedâr olan Amr Zeyd'in babası Bekir'e mücerred 'Babası olmakla Zeyd'in üzerine lâzım olan cizyesini malından eda eyle' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 214).

75 "Zeyd Amr-ı zimminin üzerine lâzım gelen cizyesine kefil olduktan sonra kable'l-edâ Amr İslâm'a gelse, cizyedâr olan Bekir kefâlet-i mezbûreye binaen cizye-i mezbûreyi Zeyd'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 382).

76 Sahillioğlu, "Emîn", s. 111.

77 "Zeyd'in berâtle mutasarrıf olduğu tımarı hasad idrak edip lakin ekin devs olunmayıp Zeyd öşr-i mahsûlü kabz etmeden fevt olduktan sonra öşr-i mahsûlü emîn-i beytülmal olan Amr kabz eylese, Zeyd'in veresesi 'İrsen bize intikâl eder' deyu öşr-i mahsûlü Amr'dan almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 231). Diğer örnekler için bk. I, 227, 258, 309, 412 vd.

78 "Zeyd berâtle mutasarrıf olduğu tımarın mahsûlünü kabz ve der-anbar ettikten sonra Zeyd fevt olup mahsûl-i mezbûru veresesi iktisâm murad ettiklerinde emîn-i beytülmal 'Ben kabz ederim' demeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 231). Diğer örnekler için bk. I, 228, 231, 237, 301, 318 vd.

79 "Zeyd medyûnu Amr'ı hâkime zindanda habs ettirdikten sonra zindancı olan Bekir Amr'ı Zeyd'in izninsiz habsden ıtlak eylese Zeyd deynini Bekir'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz, 'Amr'ı ihzar eyle!' deyu Bekir'i mutâlebe eder" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 404).

4.2.1.9. Mutlak Olarak Ehl-i Örf

Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvalarında seyfiye sınıfında bulunan yukarıdaki mansıp sahipleri haricinde bir de vazifeleri belirtilmeksizin kendilerinden mutlak olarak “ehl-i örf taifesi” diye bahsedilen kimselerin haksız tasarrufları yer almaktadır. Diğer seyfiye ricâlinin şeyhülislam fetvasıyla haklı bulunduğu meseleler de bulunmakla birlikte ehl-i örf taifesinin neredeyse tek bir haklı tasarrufunun zikredilmeyişi oldukça dikkat çekicidir. Deyimi yerindeyse isimleri “halka zulüm” ile anılan, devletin kendilerine verdiği yetkiyi aşarak reayaya haksızlıkta ileri giden bu vazifelilerin tasarrufları fetva makamına sık sık şikâyet edilmiş, hukuk düzenini en üst düzeyde temsil eden şeyhülislam tarafından yaptıklarının yanlışlığı defaatle dile getirilmiştir.⁸⁰

Ehl-i örf taifesinin reayaya uyguladığı zulüm ve haksızlıklar arasında insanları olur olmaz suçlarla itham ederek para cezası kesip tahsil etmeleri,⁸¹ haksız vergiler toplamaları,⁸² insanların mallarına zulmen el koymaları,⁸³ onlara razı olmadıkları işleri zorla yaptırmaları,⁸⁴ hapsedtikleri kişilere işkence uygulamaları⁸⁵ ve nihayet haksız yere adam öldürmeleri⁸⁶ gösterilebilir. Ehl-i örfün haksızlıklarının yalnızca Müslüman reaya ile sınırlı kalmadığı, zimmilerin de ehl-i örf zulmünden nasibini aldığı anlaşılır. Nitekim fetvalarda ehl-i örfün, devletin kendilerine koyduğu sınırlar çerçevesinde mabetlerini tamir eden zimmilerin mabetlerini yıkmaya çalışması ve ticaret yapmak üzere yolculuk eden zimmiye silah taşımalarını ön sürerek ceza kesmesi zikredilir.⁸⁷ Ehl-i örf zulmünün bu boyutta olması insanlar arasında gammazlığa da yol açmıştır. Çatalcalı Ali Efendi bunu âdet edinen kimselerin şiddetli ta'zîr cezası uygulanarak engellenmelerine fetva vermiştir ki, bu hususta en dikkat çekici

80 İpşirli Osmanlı idare sisteminde ehl-i örf-reaya ilişkilerinin hassas bir denge üzerine kurulduğunu, devletin bu dengenin korunması için büyük çaba harcadığını, merkezi idarenin güçlü olup kurumların iyi işlediği dönemlerde bu denge sağlanmışken sonraları bir daha düzeltilemeyecek şekilde bozulduğunu, devletin ehl-i örfü dizginlemek için ehl-i şer' zümresinden olan ve hukuku temsil eden kadılara geniş yetkiler verdiğini belirtmektedir (“Ehl-i örf”, s. 520). Öte yandan Osmanlı Devleti'nde ehl-i örfün siyaseten katl cezasının en çok tatbik edildiği sınıf olduğu bilinmektedir (Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 314).

81 “Ehl-i örf taifesinden Zeyd Amr'ı bir cürümlerle itham edip şu kadar akçe cerimeye kesdikde Bekir meblağ-ı mezbûra kefil olup ba'dehu Amr firar eylese, Zeyd kefalet-i mezbûreye binaen meblağ-ı mezbûru Bekir'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 377).

82 “Bir karye ahalisinden Zeyd ağaçtan düşüp [ve]ya suya boğulup [ve]ya ateşe yanıp helâk oldukda ehl-i örf taifesi sair ahaliden öşr-i diyet namına nesne almağa kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 762).

83 “Zeyd şu kadar pirincini âhar diyara götürmek için arabacı taifesinden birkaç kimesnelerin arabalarına tahmil edip mezbûrlar dahi götürürlerken ehl-i örf taifesinden Amr pirinci teğallüben ahz edip ol kimesneler def'e kâdir olmasalar, ol kimesnelere damân lâzım olur mu? el-Cevâb: Olmaz” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 654).

84 “Ehl-i örf taifesinden Zeyd Amr'ı ahz edip “Kulun Bekir'i itak eyle” deyu ikrah-ı mu'teber ile ikrah etmekle Amr dahi Bekir'i mükrehen itak eylese, Amr Bekir'in kaymetini Zeyd'den almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 659).

85 “Ehl-i örf taifesinden Zeyd Amr'ı ahz ü habs edip işkence ederken Amr'ın başını sicim ile sarıp şiddet üzere sıttıkda ondan nâşî gözlerine za'f târi olup ke'l-evvel görmez olsa Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Hükümet-i adl” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 750).

86 “Ehl-i örf taifesinden Zeyd Amr'a “Sen benim mahbûsum Bekir'i itlak eyledin” deyip Amr'ı bi-gayr-i hak kendi eliyle salb edip katl eylese Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Diyet” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 740).

87 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 215, 218.

örnek gammazlıkla meşhur olan bir kimsenin cami imamı olup söz konusu çirkin alışkanlığı nedeniyle vazifesinden azledilmesidir.⁸⁸

Seyfiye sınıfına mensup pek çok mevki sahibi vazifesi zikredilerek fetvaya konu olduğu hâlde bu fetvalarda ehl-i örften mutlak olarak söz edilip vazifelerine değinilmemesi, Osmanlı askerî sınıfına mensup hiçbir idari makamı böylesine adi suçlarla lekelememek maksadına mebni olabilir.

Netice olarak Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'nin seyfiye mensupları hakkındaki fetvaları içerisinde en çok beytülmal emînleri ve ardından tımarlı sipahiler yer almıştır. Ümerâ-reaya ilişkisinde şeyhülislam fetvasının işlevi açısından değerlendirilecek olursa, Ali Efendi'nin tıpkı Osmanlı sultanı hakkındaki fetvalarında olduğu gibi ehl-i örf sınıfından hiçbir zümreyi müdafaa etmeye yahut tasarruflarını meşru göstermeye çalışmadığı, aksine haklı oldukları hususlarda onları reayaya karşı desteklediği, zulmetmeleri yahut yetkilerini kötüye kullanmaları hâlinde bunun yanlışlığını ortaya koyduğu söylenebilir. Ancak ümerânın halka karşı savunulduğu örneklerin sayıca azlığı, fetvalarda yer alan hukuki ihtilafların daha ziyade ümerânın hukuka aykırı tasarrufları ekseninde cereyan etmesi dikkat çekmektedir.

4.2.2. İlmiye (Ehl-i şer‘)

Osmanlı Devleti'nde seyfiye ve kalemiye ile birlikte üç memur zümresinden birisi de medrese kökenli ulemeden oluşan ilmiye sınıfıdır. Usulüne uygun bir medrese eğitimi aldıktan sonra icazetle mezun olan ilmiye mensupları, eğitim-öğretim, yargı, fetva, başlıca dinî hizmetler ve nihayet bürokrasinin kendi sahalarıyla ilgili önemli makamlarında vazife yapmış olup çoğunlukla Türklerden oluşmaktaydı.⁸⁹ *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'de ilmiye sınıfındaki pek çok mansıp sahibi hakkında fetvalar yer almaktadır.

4.2.2.1. Şeyhülislam

Osmanlılarda ilmiye teşkilâtının başı olan şeyhülislamlığın Molla Fenârî'nin (ö. 1431) Bursa müftülüğine tayiniyle başladığı kabul edilir. Şeyhülislamlık ilk zamanlar mütevazı bir fetva makamı olup idari vazifeleri son derece sınırlıyken özellikle Zenbilli Ali (ö. 1526) ve Ebüssuûd Efendilerin mesailerıyla güçlenip kurumsallaşmıştır. Gerek devlet hiyerarşisinde en yüksek mansıp sahiplerinden, gerekse geliri en fazla memurlardan olan şeyhülislamların tayini doğrudan padişahı ilgilendiren bir husus olmuştur. En temel görevi kendisine sorulan dinî, siyasi ve idari konularda Hanefî fihhına göre fetva verme olmakla birlikte şeyhülislamlar özellikle 17. yüzyıldan itibaren ilmiye sınıfındaki bütün tayinleri gerçekleştiren, ruûs imtihanlarını düzenleyen, meşveret meclislerinde etkin rol alan merkezî şahsiyetler hâline gelmiştir.⁹⁰

88 “İmam olan Zeyd gammaz olup nâsi ehl-i örf taifesine gamz ve tağrim ettirmek mu'tâdı olsa azle müstehak olur mu? el-Cevâb: Olur” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 201).

89 İpşirli, “İlmiye”, s. 141.

90 İpşirli, “Şeyhülislam”, s. 91-6.

Osmanlı yargı sisteminde şeyhülislam fetvasının oldukça önemli bir yeri olduğu, özellikle de mahkemelerde çoğunlukla hükmü etkilediği daha önce zikredilmişti. *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'de şeyhülislamın zikredildiği tek fetva bu hususla ilgilidir. Hukuki bir ihtilaf hâlinde taraflardan birisi kendi hakkını savunmak üzere şeyhülislam fetvası sunduğunda karşı tarafın bunu kabul etmeyip daha da ileri giderek fetvayı hafife alması Çatalcalı Ali Efendi'ye göre irtidat sebebidir, bu kişinin derhal imanını ve nikâhını yenilemesi gerekmektedir:

Zeyd bir hususta şeyhülislamdan aldığı fetvâ-yı şer'iyeyi hasmı Amr'a gösterdikde Amr "Fetva ne imiş? Ben fetva bilmem!" dese Amr'a ne lâzım olur? el-Cevâb: Tecdid-i iman ve nikâh lâzım olur.⁹¹

Uzunçarşılı (ö. 1977), Osmanlı Devleti'nde dinin asıl, devletin ise onun fer'î olarak görüldüğünü, bu nedenle her ne kadar zahiren şeyhülislam ile veziriazam aynı derecede sayılsa da manen şeyhülislamın daha yüksek dereceli olduğunu belirtir.⁹² İftâ makamının bu yüksek otoritesi nedeniyle ki Ali Efendi Osmanlı padişahının şer'-i şerîfe uygun olan emirlerine itaatsizlik eden kişiye dahi şiddetli ta'zîr cezasını öngörürken şeyhülislam fetvasını hafife alma/yok sayma fiilini doğrudan imanla ilişkili saymış, bizzat şer'-i şerîfin hükmünü reddetme anlamına geleceği için bu kişinin dinden çıktığını kabul etmiştir. Çatalcalı Ali Efendi'nin bu fetvası, Osmanlı hukukunda fetvanın yeri ve önemini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

4.2.2.2. Kazasker

Halktan farklı olarak askerî sınıfın şer'-î-hukuki işlerine bakmak üzere Sultan I. Murad (hs. 1362-1389) zamanında ihdas edilen kazaskerlik kurumu 1480'e kadar tek iken sınırlar genişleyip vazifeleri çoğalınca Rumeli ve Anadolu Kazaskerliği şeklinde ikiye ayrılmıştır. Devletin merkezini bünyesinde bulunduran Rumeli Kazaskerliği protokolde daha üstün addedilmiş, bu nedenledir ki Ebüssuûd Efendi'den sonra şeyhülisamlığa da genellikle Rumeli Kazaskerliği'nden geçilir olmuştur.⁹³

Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvaları arasında -tıpkı seyfiye sınıfındaki üst düzey idarecilerde olduğu gibi- kazaskerin kendi tasarrufu nedeniyle doğrudan konu olduğu bir fetva yer almaz. Zikredildiği fetvaların ilkinde askerî sınıfına mensup bir kimsenin bir sivil tarafından dava edilmesi hâlinde belde kadısı önünde yargılanmayı reddedip kazasker yargılaması talep etmeye hakkı olup olmadığı sorulmuş, Ali Efendi buna hakkı olduğu yönünde fetva vermiştir.⁹⁴ Diğer fetva ise vasiyet bahsiyle ilgilidir. Kendisine vasiyette bulunulan bir kimse

91 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 221.

92 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 185.

93 Yavuz Sultan Selim'in (hs. 1512-1520) Doğu Seferi sonrasında diğer iki kazaskerliğe ilaveten merkezi Diyarbekir olan Arap-Acem Kazaskerliği ihdas edilmişse de sonradan lağvedilmiştir (Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 155-6).

94 "Beledi olan Zeyd-i müddei askerî olan Amr-ı müddeâ-aleyhe 'Seninle Edirne kadısında murâfaa olalım' dedikde Amr razı olmayıp 'Ben Kazasker huzurunda murâfaa olurum' demeye kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 398).

şer‘e uygun bir şekilde vasiyeti uygulamaya çalışırken kazasker adına hareket eden kassâmın haksız bir şekilde terekeye müdahale etme girişimleri şeyhülislam fetvasıyla engellenmiştir.⁹⁵

4.2.2.3. Müderris

Medreselerde çeşitli dersler veren hoca anlamına gelen *müderris*, klasik İslam medrese sisteminde olduğu gibi Osmanlı medreselerinde de eğitim-öğretim faaliyetinin temelini teşkil eder. Müderris olabilmek için medreseye girdikten sonra gerek alet ilimlerine, gerekse şer‘î ilimlere dair belirli kitapları usulüne uygun olarak derece derece okuyup ilerleyen, en son Sahn-ı Semân veya Süleymaniye medreselerinde okuyarak dânişmend olan öğrenciler, Anadolu/Rumeli Kazaskeri’nin defterine isimlerini kaydettirerek mülâzemet beklemeye başlarlardı. Sırası gelince en aşağı medreseden itibaren yirmili, otuzlu, kırklı, ellili derecelerine ulaşır, ardından bir ilim heyetinin huzurundaki imtihanda başarılı olurlarsa Sahn Müderrisliği’ne yükselirlerdi. Kariyerinin ilerleyen döneminde kadılığa geçmesi de mümkün olan müderrislerin asıl görevi medresede ders vermek, az sayıdaki öğrencileriyle yakından ilgilenip onları ilme teşvik etmek ve medrese içinde asayişini sağlamaktır.⁹⁶

Klasik İslam medrese sisteminde olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de müderrisler maşalarını vazife yaptıkları medresenin vakfından alırlardı. *Fetâvâ-yı Ali Efendi*’de müderrislerin talebe ile olan ilişkileri yahut diğer vazifelerinden ziyade hemen hemen bütün fetvaların alacakları maaşla ilgili olarak vakıf bahsinde zikredilmesi dikkat çeker. Bu bağlamda müderrislerin vakfın gallesinden hak ettikleri payı tahsil etme hususunda mütevellilerle zaman zaman çekiştikleri, meşihat makamı tarafından kimi zaman mütevellilerin kimi zaman da müderrislerin haklı bulunduğu görülür. Sözgelimi galledeki payı belli olmasına rağmen daha fazlasını talep eden ya da vakıfta galle bulunmamasına rağmen varmış gibi pay isteyen müderrisler şeyhülislam fetvasıyla geri çevrilmiştir.⁹⁷ Buna mukabil bir müderrisin eskiden beri vakıftan almakta olduğu galleye vakfiyenin mevcut olmayışını ileri sürerek el koymaya çalışan müteveli de haksız bulunmuş, benzer şekilde görevini yaparak hak ettiği hâlde gallesini tahsil edemeden vefat eden müderrisin payına yeni müderrisin el koyamayacağı ifade edilmiştir.⁹⁸ Öte yandan bir vakfa rakabe uygulanması icap ettiğinde

95 “Zeyd malından şu kadar akçeyi vucûh-i birre vasiyet ve tenfizine Amr’ı vasi nasb ettikten sonra Zeyd musırran fevt olup sülüs müsait olmakla Amr meblağ-ı mezbûru terekeden alıp vasiyeti tenfiz murad ettikde Bekr-i kassâm ‘Vücûh-ı birr tayin olunmamakla sülüsü kazaskerin olmuş olur’ deyip meblağ-ı mezbûrun sülüsünü almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 767).

96 İpşirli – Bozkurt, “Müderris”, s. 468-9. Osmanlı Devleti’nin ilk zamanlarında bu usul hassasiyetle uygulanırken özellikle 16. yüzyıldan sonra mülâzemetlerin parayla alınıp satılır olması ve ulema-kazasker çocuklarına imtiyazlar tanınması, dolayısıyla ehil olanlar sıra beklerken ehliyetli ve liyakatsiz kişilerin ilmiye yolunda hızla yükselmesi gibi sebeplerle medrese sisteminin bozulmaya başladığı belirtilir (Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 57-8).

97 “Zeyd-i vâkıf bina ve vakf ettiği medresenin müderrisine senevi şu kadar akçe şart ve tayin edip mütevellisi dahi ol kadar akçeyi ol medresede müderris olan Amr’a verirken Amr kanaat etmeyip hilâf-ı şart-ı vâkıf mütevelliden bi-gayr-i vech ziyade nesne almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 292). Diğer örnek için bk. I, 293.

98 “Bir vakfın kadimden vakfiyesi olmayıp lakin kadimden gallesinin nisfı vâkıfın bina eylediği medresenin müderrisine, mâ-adası mütevelliyeye ve sâir mürtezıkaya verilegelmiş olsa, müteveli ol medresenin müderrisi Zeyd’e

imam, müezzin, ferrâş ve kayyım payı gibi müderris payının da rakabeye dâhil olup olmayacağı hususu ve senenin bir kısmında bir müderrisin, kalan kısmında ise başka bir müderrisin görev yapması hâlinde senelik gallenin nasıl bölüşüleceği meselesi fetva ile çözümlenmiştir.⁹⁹

4.2.2.4. Kadı/Hâkim

İnsanlar arasında meydana gelen çekişme ve davaları şer‘î hükümlere göre çözümlenmek ve karara bağlamak üzere yetkili makamca tayin edilen kişi¹⁰⁰ anlamına gelen kadı, Osmanlı devlet yapılanmasında bundan da öte bir mansıp ifade etmekte olup kaza denilen yerleşim birimlerinin idarecisiydi. Bu bağlamda merkezî idarenin kazadaki temsilcisi ve merkezden gönderilen fermanların tatbik edicisi olan kadı, askeri ilgilendiren konular dışında kalan belediye işleri, iktisadi işler, noterlik işleri, eşyaya narh konması, zahîre ve amele tedariki, hayvan sevki gibi idare ettiği kazanın bütün devlet işlerini yürütmekle sorumluydu. Bu işlerini yürütebilmek için kadılar nâib, kâtip, muhızır ve kassâm gibi çok sayıda personel ile birlikte çalışırdı.¹⁰¹

Kadıların yukarıda zikredildiği üzere çok sayıda idarî vazifesi bulunsa da temel görevi şer‘-i şerîfe uygun yargılama yapmak ve meseleleri hükme bağlamaktır. Bu vazifelerini ifa ederken kadıların en mühim yardımcıları ise müftüler tarafından verilen fetvalar, özellikle de şeyhülislam fetvaları olmuştur.

Osmanlı Devleti’nde 17. yüzyıl, adalet mekanizmasında ciddi sıkıntılar yaşandığı, merkezî otoritenin zayıflamaya başlamasını fırsat bilen çeşitli grupların haksız uygulamalarla halkı mağdur ettiği bir dönemdir ve kadılar da bu gruplar arasında yer almaktadır.¹⁰² Çatalcalı Ali Efendi’nin fetvalarında bu durum kolayca müşahede edilebilir. Nitekim *Fetâvâ-yı Ali Efendi*’de kendilerinden dolayı olarak bahsedilen fetvalar bir yana, doğrudan kadılar hakkındaki pek çok fetvada kadıların yetkisi olan ve olmayan hususlar, haklı ve haksız tasarrufları, geçerli olan ve olmayan yargulamaları yer alır. Bu soruların meşihat makamına kimi zaman reyadan kadıyı şikâyet sadedinde geldiği, kimi zaman da kadılar tarafından haklılıklarını ispat etme mahiyetinde sorulduğu anlaşılmaktadır.

‘Şart-ı vâkıf bu vech üzere olduğunu isbat eyle ve illâ gallenin nisfini sana tamamen vermeyip nisfinin öşrünü nefsim için alıkorum’ deyip amel-i kadîmi tağyire kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 261). Diğer örnek için bk. I, 297.

99 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 297, 300.

100 Atar, “Kadı”, s. 69.

101 Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 91, 113. Ortaylı Osmanlı kadısının yargı dışında kalan vazifelerini şu şekilde sıralamaktadır: 1. Naib, mütevellî, imam, hatip vs. tayini, 2. Noterlik görevleri, vakfiye tanzim ve tescili, vasi tayini, yetim mallarının idaresi, nafaka tayini, alacak senedi (hüccet) ve kefâlet vs. gibi senetlerin tanzimi, 3. Miras, evlilik akdi tanzimi, 4. Tapu sicil muhafızlığı (kent arazisi üzerinde emlak alım-satım kaydı), 5. İnfaz hakimliği görevi, 6. Mülki görevleri, vüzerâ hasarlarının kontrolü, narh tespiti, lonca teftişi, iaşe, kale dizdarları teftişi, mukataa işlerinin kontrol ve kaydı, ordunun iaşe ve ibatesine yardım, birtakım dinî grup ve zaviye ve tekkelerin ahvalini teftiş ve gözetme vs. (*Kadı*, s. 43)

102 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilâtı*, s. 259-61.

Emr-i hâkim, re'y-i hâkim, hükm-i hâkim, izn-i hâkim vb. terkipler içerisinde dolaylı olarak fetvada zikredildiği örnekler bir yana bırakılırsa, Çatalcalı Ali Efendi'nin kadımla ilgili fetvaları arasında dikkati çeken bir husus, yetkisi olmadığı hâlde yetkiliymiş gibi tasarufta bulunan kadımların haksız fiilleridir. Bu bağlamda kadının;

- bir davayı görmeye yetkili olmamasına rağmen davayı dinleyip hükme bağlama,¹⁰³
- haklı bir gerekçesi olmamasına rağmen vakfa müdahale etme, mütevelliyi azletme, tekrar tekrar muhasebesini görme,¹⁰⁴
- velisi mevcut olmasına rağmen velisinin izni olmaksızın küçük kızları evlendirme,¹⁰⁵
- yetimlere hukuka uygun bir şekilde vasilik yapan kişileri keyfi olarak azletme, tekrar tekrar muhasebesini görme,¹⁰⁶
- geçmişte suç işleyip tövbe ederek düzgün yaşamaya başlayan kişiye önceki suçunu tekrar gündeme getirerek ceza kesme,¹⁰⁷
- *izin akçesi*, *bînamaz akçesi*, *hüccet akçesi*, *resm-i kısmet* gibi isimler altında haksız kazanç elde etme, özellikle de rüşvet alma,¹⁰⁸

teşebbüsleri Şeyhülislam Ali Efendi'ye sorulmuş ve kadımlar bütün bu hususlarda haksız bulunmuşlardır. Söz konusu girişimler haksız olunca bu hususlarda verdiği hükümlerin de haksız ve dolayısıyla geçersiz olması kaçınılmazdır. İslam hukukunun genel yapısına uygun olarak *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'de de bu husus "kadının verdiği hükmün nafiz olmaması" şeklinde ifade edilmiştir. Buna göre yukarıdaki örneklerde kadının hükmü nafiz olmayıp yürürlüğe girmeyeceği için hukuki sonuç da doğuramayacaktır. Bunlardan başka kadının haklı taraf açıkça belli olduğu hâlde haksızı kayırmak adına davayı ertelemesi caiz olmadığı gibi, hüküm verirken töhmet içeren şahitliğe dayanması, taraflardan biri şahitlerin tadil ve teziyesini talep ettiği hâlde umursamayıp tezkiye edilmemiş şahitlerin şahadetini dinlemesi,

103 "Bir belde kadısı Zeyd kazâ-i mezbûrun tevâbiinde olmayan bir kasabaya varıp müvellâ tayin olunmuş değil iken kasaba-i mezbûre ahalisinden Amr'ın Bekir ile bir hususa müteallıka davasını Bekir'in rızasız istimâ' ve husûs-ı mezbûru Amr'a hüküm eylese, hükmü nafiz olur mu? el-Cevâb: Olmaz" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 396). Diğer örnekler için bk. I, 396, 397, 398, II, 512.

104 "Zeyd eczâ-i şerife tilaveti için şu kadar akçe vakf ve tescil ettirdikde vakfın nezâretini damadı Amr'a şart edip 'Cüzhanların nasb ve azlı Amr'ın yedinde ola' deyu şart etmekle Amr müstahik olan birkaç kimesneleri cüzhan nasb eylese, ol kimesnelerin azlıni icab eder hâlleri yok iken kadı mezbûrları azl edip âhar kimesneleri nasb etmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 260). Diğer örnekler için bk. I, 273, 274, 275.

105 "Hind-i sağîrenin veliyy-i akrebi hâlesi oğlu Amr hâzır iken kadı sağîreyi Amr'ın izninsiz tezvice kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 106).

106 "Zeyd-i müteveffânın evlad-ı sığârının vasiyy-i muhtârları Hind adl ve kâfiye iken kadı Hind'i azle kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 771). Diğer örnekler için bk. II, 772, 773.

107 "Bir belde ahalisinden Zeyd bir müddet kuttâ'-ı tarik ile gezip ba'dehu tevbe ve istiğfar edip salâhi zâhir olduktan sonra beldesine gelse, kadı [ve]ya vali mücerred 'Mukaddemâ kuttâ'-ı tarik ile gezmiş idin!' deyu Zeyd'in üzerine kat'-ı tarik hükmünü icrâya kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 208).

108 "Hind-i bâlîğa nefsinin Zeyd'e tezvic etmek istedikde kadı 'Bana izin akçesi namına şu kadar akçe vermeyince nikâh ettirmem!' deyu Hind'i men'e kâdir olur mu? el-Cevâb: Olmaz" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 49). Diğer örnekler için bk. I, 277, 282; II, 53, 181, 182.

tarafından biri ya da vekili mahkemede hazır olmadığı hâlde yargılama yapması, mütevatir ya da meşhura aykırı beyyineyi esas alması durumlarında da kadının hükmü nafiz değildir.¹⁰⁹ Yargının başı olan şeyhülislamın fetvasıyla mahkeme hükmünün bozulduğu bütün bu hâllerde meşihat makamının temyiz mercii işlevi gördüğü anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki olumsuz örneklere mukabil *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'de sayıca daha az olmakla birlikte adalete riayet ederek vazifelerini hakkıyla ifa etmeye gayret eden kadıların yetkilerinin sorulduğu ve şeyhülislam tarafından kadı tasarrufunun tasdik edildiği fetvalar da mevcuttur. Sözelimi velisi kadı olan bir kızı kadıdan başka hiç kimsenin evlendiremeyeceği,¹¹⁰ mahkeme hükmünü yerine getirmeyen borçlunun mallarını kadının zorla satın borçlarını ödeyebileceği,¹¹¹ vasiyeti hukuka uygun bir şekilde tenfiz eden kadıya veresinin itiraz edemeyeceği,¹¹² Müslümanlarla aynı mahallede ikamet eden zimmilerin kilise inşa etmeleri hâlinde kadının bu kiliseyi yıktırabileceği,¹¹³ yine birlikte yaşadıkları yerde çan çalan ya da açıkça içki satışı yapan zimmilere kadının engel olabileceği¹¹⁴ ve Müslüman mahallesinde satın aldığı evi bir Müslümana satması için kadının zimmiyi zorlayabileceğine¹¹⁵ dair fetvalar bunlardandır.¹¹⁶

Görevini layıkıyla yapan bir kadının otoritesini tartışmak ve verdiği hukuka uygun kazâî hükümleri keyfine göre reddetmek reyanın hakkı olmayıp bu gibi fiillerin cezası yine şeyhülislam fetvasıyla açıkça ifade edilmiştir. Buna göre mahkemeye çağırıldığı zaman “Ben şer’ e gitmem!”, “Lanet olsun şer’ e!”, “Benim şeriatla işim olmaz, ben meselemi kanun ile çözerim”, “Şeriat bize karışamaz, biz ihtilafları aramızda hallederiz” gibi sözlerle mahkemeye çıkmayı reddeden, yine kadı tarafından şer’-i şerîfe uygun bir şekilde verilen kazâî hükme “Şer’ e ve hükmüne razı olmayız!” diyerek karşı çıkan kişiler mahkemeleri hafife almış ve hukuk düzenini reddetmiş anlamına gelir ki onların bu sözleri irtidat sebebidir, derhal imanlarını yenilemeleri gereklidir.¹¹⁷ Vazifesinin gereğini yapan kadıların hakları reayaya karşı korunduğu gibi ehl-i orfe karşı da korunmalıdır. Bu bağlamdaki bir fetvasında Çatalcalı Ali Efendi, vali tarafından görevlendirilen bir memurun kadıyı haksızca zincirleyerek hapsedmesi fiiline şiddetli ta’zîr ve hapis cezasını öngörmüştür.¹¹⁸

109 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 399, 400, 401, 420, 421, 422, 425, 433, 440. Kadının verdiği hükmün nâfiz olmayışıyla ilgili diğer örnekler için bk. I, 222, 228, 252, 411; II, 497, 535, 539, 540, 543, 546 vd.

110 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 115.

111 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 402.

112 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 780.

113 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 215, 216.

114 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 216, 217.

115 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 217.

116 Kadı hükmünün meşihat makamı tarafından tasdik edildiği diğer örnekler için bak: *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 163, 169, 217, 218, 254, 274, 396 vd.

117 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 222.

118 “Zeyd-i valinin etbândan Amr Bekr-i kadıyı bi-gayr-i hak ahz ve konağına götürüp ayağına bukağı vurup bir odada birkaç eyyâm habs edip ba’dehu Bekir bir tarik ile halâs olsa, Amr’a böyle ettiği için ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta’zîr-i şedîd ve habs” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 202).

Çatalcalı Ali Efendi'nin şahsında Osmanlı hukuk düzeninin gösterdiği bu hassasiyetin yalnızca kadınlara değil, temel görevi şeriatın hükmünü açıklamak ve uygulamak olan ulema sınıfının bütününe yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bu yaklaşıma göre ulema sınıfının saygınlığı dinî hüviyetlerinden ileri gelmektedir, dini temsil eden bu zümrenin hakları bizatihi korunmalıdır, onlara haksız bir şekilde taarruz etmek, hakaret etmek, onları hafife alıp alay etmek bizzat dini hafife almak anlamına gelir ki bu da en ağır suçlardandır, cezası da en ağır cezalardan olmalıdır:

Zeyd “Ben vezir olursam vallahi ve billahi cümle ulemâyı katlederim! Müftiden bed’ edip tâ alçak yollu âlime varınca[ya dek] katl ederim!” deyip Amr Zeyd’e “Ulemâyı kemlik ile lisanına alma, bu niyetinden rucû’ eyle!” dedikde Zeyd “Niyetimden dönmem!” dese Zeyd’e ne lâzım olur? el-Cevâb: İlm ü dine ihanet ve tahfif edip dediyse kâfirdir; tevbe ve rucû’ etmezse katl olunur.¹¹⁹

Kadınların yetkisi dâhilinde olan ve olmayan hususların yanı sıra vazifeleri arasında sayılan camilere imam ve hatip tayin edip maaşlarını düzenlemek,¹²⁰ kayıp şahısların mallarını korumak üzere kayyım atamak,¹²¹ ailesini nafakasız bir şekilde terk eden gâibin adına nafaka takdir etmek,¹²² vakıflara müteveli tayin ederek onların muhasebesini görmek¹²³ ve gerekli durumlarda vasi tayin ederek onları muhasebe etmek¹²⁴ gibi işlerle ilgili pek çok fetva da *Fetâvâ-yı Ali Efendi*’de kayıtlıdır.

4.2.2.5. Cami Merkezli Din Görevlileri (İmam ve Hatip)

Bugün olduğu gibi Osmanlılar döneminde de vaiz, müezzin, cüzhan gibi cami merkezli din hizmeti sunan pek çok vazifeli olmakla birlikte bu başlık altında padişah berâtı ile tayin edilmek suretiyle birer mansıp sahibi olan imam ve hatiplerden bahsedilecektir.

Osmanlı Devleti’nde Müslüman topluma hizmet veren kadrolar arasında en geniş yere sahip olanlar mahalle imamlarıdır. İmamlar padişah berâtı ile tayin edilmeleri

119 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 223.

120 “Bir mescide imam olan Zeyd serika ile ma’rûf olmakla cemaati Zeyd’e iktidâdan istikrâhlarını hâkime i’lâm ettiklerinde hâkim Zeyd’i azl edip bir mütedeyyin kimesneyi imam nasb etmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 74).

121 “Zeyd mefkûd oldukda hâkim Zeyd’in hâli mütebeyyin oluncaya dek malını hıfz için karındaşı Amr’i kayyım nasb edip Zeyd’in malını Amr’a hıfz ettirmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 236).

122 “Zeyd zevcesi Hind’i bilâ-nafaka bırakıp âhar diyara gitmekle Hind kadıya varıp Zeyd’in mudâribi Amr yedinde olan akçesinden nafaka takdir ettirmek murad eylese, Amr meblağ-ı mezbûra ve zevciyyetine mukırr olacak kadı Hind için meblağ-ı mezbûrdan kadr-i ma’rûf nafaka takdir etmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 169).

123 “Bir kenise fukarâsına meşrûta vakfın mütevellisi olmamakla fukarâsı hâkime varıp ‘Çimizden birini müteveli nasb eyle’” dediklerinde hâkim nasb etmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 274).

124 “Duyunu terekesinden ezyed olduğu hâlde fevt olan Zeyd’in veresei terekesini istihlâs etmemekle hâkim Amr’i Zeyd’in terekesine vasi nasb eylese, Amr Zeyd’in birkaç kimesneler zimmetlerinde olan akçesini emr-i hâkimle ol kimesnelere alıp dâinlere deynlerine göre kısmet etmeğe kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur” (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 518).

hasebiyle askerî sınıftan addedilir, maaşlarını ise tıpkı müderrisler gibi hizmet verdikleri cami ya da mescidin vakfından alırlardı. İmamlar Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde dinî görevlerinden ayrı olarak mahallenin de sorumlusu olup kadılar tarafından teftiş edilir, gerektiğinde azledilir ve cezalandırılırlardı. Mahallenin düzeni, asayiş, ahalinin İslami esaslara uygun olarak yaşamını sürdürmesinin yanı sıra mahallede yaşayanların kimlik, ikametgâh ve kefalet işleri, doğum/ölüm/defin kayıtları, evlenme ve boşanma işleri, yine mahallenin temizliği, esnafın kontrolü, çarşı-pazarda sahtekârlıkların önlenmesi ve mahalleye ait avâız vakfı da imamın sorumluluğundaydı. Anlaşılabacağı üzere mahallenin yönetimiyle ilgili vazifeleri dinî görevlerinden daha fazla olan imamların tayini için yeterli bilgiye sahip ve ahlaklı kimseler olmasına bakılır, çok eğitilmiş olması beklenmezdi. Özellikle küçük yerlerde ve kırsalda mahalle imamlığı çoğunlukla babadan oğula intikal ederdi.¹²⁵

Fetâvâ-yı Ali Efendi'de imamlarla ilgili fetvalar incelendiğinde imamların hatiplere göre fetvaya daha çok konu olduğu görülür. İmamlığa ehil olan ve olmayan kişiler hakkındaki fetvalarda âmânın, topalın, kölenin, uzun-dağınık saçlıların ve kırmızı giyinen erkeklerin imamlığı sorgulanır.¹²⁶ Ali Efendi'nin fetvalarına göre imam olan babanın vefatından sonra şayet oğlu vazifeye ehil ise imamlık ona tevcih edilebilir, cemaat keyfi olarak itiraz edemez. Buna mukabil cemaat oğlunun imamlığa tayinini ısrarla talep etse bile yerine vazifeye daha layık birisi atanabilir.¹²⁷ Öte yandan imam olan kişi imamlıkla çelişen uygunsuz ve çirkin davranışlarda bulunuyorsa, insanları ehl-i orfe gammazlamakla meşhursa ya da kıraatinde apaçık hatalar (*lahn-ı celî*) varsa azledilir; hiçbir şer'î gerekçe yokken sırf imamdan hoşlanmadıkları için cemaatin azil talep etmelerine ise iltifat edilmez.¹²⁸ Çatalcalı Ali Efendi imamın cemaate hakaret etmesini ta'zîr sebebi saymış, camiye ve namazı dâhil ederek küfretmesi hâlinde ise dinden çıkmış olacağı için tecdîd-i iman ve nikâha hükmetmiştir.¹²⁹ Cemaatin imama hakareti de yine ta'zîr cezasını gerektirir:

Ulemâdan imam ve hatib olan Zeyd Amr'a "Menzilini bazı fesekaya icâr eylemişsin, la-yık değildir" dedikte Amr tehevür edip "Sen adam mısın bre nikbetî herif, ben senin sözünle amel etmem!" dese Amr'a ne lâzım olur? *el-Cevâb: Ta'zîr*.¹³⁰

125 Beydilli v.dğr., "İmam", s. 181-2.

126 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 73, 74.

127 "Bir mescide imam olan Zeyd hacca gidip yerine oğlu Amr imâmet ederken cemaatten birkaç kimesneler Amr'a incinmekle 'Biz Amr'ın imâmet ettiğini istemeyiz' deyip Zeyd'i bi-gayr-i vech-i şer'-i imâmetten azl ettirmeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar." "Bir camide imam ve hatib olan Zeyd fevt oldukça ciheti oğlu Amr'a tevcih olunmayıp ecânbiden ehakk olan Bekir'e berâtle tevcih olursa, cemaati mücerred 'Biz Amr'ı isteriz' deyu Bekir'i azl ettirip Amr'ı nasb ettirmeğe kâdir olurlar mı? el-Cevâb: Olmazlar" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 74).

128 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 74, 75, 201.

129 "Bir mahallenin imamı Zeyd ahaliden Amr ve Bekr-i müslimlere 'Bre tahâretsiz kâfirler!' deyu şetm eylese Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Ta'zîr" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 197). "Bir mahallede imam olan Zeyd cemaatten bazı kimesneler ile çekişdikde 'Caminize ve namazınıza yestehliyeyim!' dese Zeyd'e ne lâzım olur? el-Cevâb: Tecdid-i iman ve nikâh lâzım olur" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 224).

130 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 198. Bu konudaki diğer örnek için bk. I, 195.

Yukarıda zikredildiği üzere imamlar, hizmetleri mukabilinde hak ettikleri ücreti cami/mescidin vakfından alırlardı. Vakfın gallesinden aldıkları payın yanı sıra bazı hayırseverler tarafından imamların ikamet etmeleri için ev vakfedilerek oturma (*süknâ*) hakkının kendilerine verildiği de olmuştur. *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'nin vakıf bahsinde gerek imamların vakıftan aldıkları ücret (*vazîfe*) gerekse ikametlerine tahsis edilen evdeki süknâ haklarıyla ilgili fetvalar çokça bulunmaktadır.¹³¹ Fetvalara göre imamlık yapacak kişinin mahalle ahalisi ile icâre akdi yaparak hizmet bedeli hususunda anlaşması da mümkündür.¹³²

Hatiplere gelince, Cuma namazı kılınan büyük camilerde Cuma ve bayram hutbelerini okumakla görevli hatipler ise tıpkı imamlar gibi padişah berâtı ile göreve tayin edilir, maaşlarını yine hizmet ettikleri caminin vakfından alırlardı. İmamet ve hitabet görevini aynı kişinin ifa etmesi de mümkün olup bazı camilere ayrı ayrı imamlar ve hatipler tayin edilmiştir.¹³³ İmamlara nispetle hatiplerde eğitime daha fazla dikkat edildiği anlaşılmaktadır. Zira imamlar Arapça bilmekle yükümlü değilken Çatalcalı Ali Efendi bir fetvasında okuduğu hutbenin manasını anlamayan kişinin hatiplik yapamayacağını belirtmiştir.¹³⁴ Öte yandan hatipler, kendilerine Sultan tarafından izin verildiği takdirde yerlerine vekil tayin edebilirler (*istihlâf*). Bu durumda tayin edilen vekil, onların bulunduğu ortamda dahi hutbe okuyup namaz kıldırabilir, kendileri de onlara iktidâ edebilir. Buna mukabil izn-i sultânî bulunmuyorsa hiç kimse imamet ve hitabet görevini onların adına ifa edemez.¹³⁵

Netice olarak *Fetâvâ-yı Ali Efendi*'de ilmiye kadroları arasından en çok kadıların fetvalarda yer aldığı tespit edilmiştir. Bu durum Çatalcalı Ali Efendi'nin döneminde meşihat makamının Osmanlı mahkemelerinin temyiz mercii konumunda olmasının tabii bir sonucu olarak görülebilir. Şeyhülislam fetvası bir yandan kadıların verdiği hukuka aykırı kararları bozarken diğer yandan onların özlük haklarını savunarak şer'î uygun yargılamalarını teyit etmiş ve reayaya karşı onları desteklemiştir. Bu bağlamda ilmiye sınıfının reisi olmakla birlikte şeyhülislamın ilmiye mensuplarının tasarruflarını mutlak olarak savunmaktan uzak olduğu ve onlarla ilgili meselelerde objektif davranmaya dikkat ettiği anlaşılmıştır. Bunun dışında zikredildikleri fetvaların sayısal yoğunluğundan hareketle ilmiye ricâlinin seyfiye ricâline göre hukuki ihtilaflara daha az müdahil olduğu ve daha az şikâyete konu olduğu söylenebilir.

131 *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 265, 291, 295-296; II, 554, 650 vd.

132 "Bir karye ahalisi Zeyd'e 'Bir sene bize imâmet eyle, sana şu kadar keyl buğday verelim' deyip Zeyd dahi ahaliye bir sene imâmet eylese, Zeyd ol kadar buğdayı ahaliiden almağa kâdir olur mu? el-Cevâb: Olur" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, II, 619).

133 İmamet ve hitabet görevlerini aynı kişinin yahut farklı kişilerin yaptığı örnekler için: *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 74, 76; hatibin hitabet hizmeti karşılığında cami vakfından aldığı maaşla ilgili fetvalar için bk. I, 267-8, 291, 292.

134 "Bir camide hatib olan Zeyd okuduğu hutbenin manasını bilmeseydi hitâbete lâyk olur mu? el-Cevâb: Olmaz" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 76).

135 "Bir caminin hatibi olan Zeyd istihlâfa me'zûn olmakla bi-gayr-i ömr Amr'ı istihlâf eylese, Zeyd hâzır iken Amr hitâbet ve imâmet etmek câiz olur mu? el-Cevâb: Olur" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 76). "Bir câmi-i şerîfde hatib olan Zeyd hitâbet etmek istedikde Amr 'Ben ederim' deyu istihlâfa izn-i sultânî yok iken imâmet ve hitâbet etmek şer'an câiz olur mu? el-Cevâb: Olmaz" (*Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, 76).

Sonuç

Fetvalar yaşanan dönemin sosyal, kültürel, siyasi ve iktisadi yapısını gösteren kıymetli veriler içerir. Özellikle de Osmanlı ilmiye sınıfının başı olan şeyhülislama ait olduğunda daha da büyük önemi haizdir. Zira devlet protokolündeki en yüksek makamlardan birine sahip oldukları için şeyhülislamın verdikleri fetvaları da bir meseleye devletin bakışını gösterir. İlke olarak fetvanın istişari mahiyet taşıdığı, kazanın ise bağlayıcı olduğu kabul edilmekle birlikte bu makale sonucunda fetvanın çok daha güçlü bir işleve sahip bulunduğu anlaşılmıştır. Zira taraflarca delil olarak ileri sürüldüğü takdirde fetva mahkemede kadının vereceği hükmü belirlediği gibi gerektiğinde temyiz işlevi görerek mahkemenin hükmünü iptal edebilmiştir. Şeyhülislam fetvası çok daha güçlü bir etkiye sahip olup onu hukuken tanımama veya hafife alma ise irtidat sebebi sayılarak bu durumda tecdîd-i iman gerekli görülmüştür.

Bu makalede 17. yüzyıl fetva metinlerinden *Fetâvâ-yı Ali Efendi* özelinde Osmanlı toplumu oluşturan askerilerin, diğer bir deyişle ümerâ (seyfiye/ehl-i örf) ve ulema (ilmiye/ehl-i şer') sınıflarından müteşekkil mansıp sahiplerinin yer aldığı fetvalar Osmanlı hukukunda şeyhülislam fetvasının yeri ve işlevi, fetva-toplum ilişkisi ekseninde incelenmiştir. Ulaşılan sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:

Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'ye Osmanlı Sultanı IV. Mehmed tarafından yöneltildiği anlaşılan sınırlı sayıdaki sorudan hareketle, devlet protokolünde üçüncü sırada zikredilen şeyhülislamın padişah talepleri karşısında etkisiz, sultanın her tasarrufunu onaylayan ve ona meşruiyet kazandıran bir yapıda olmadığı; aksine padişah karşısında istiklâlini koruduğu söylenebilir. Nitekim padişah hukuka uygun talepte bulunduğu sürece Ali Efendi fetvalarıyla onu desteklemiş, hukuka aykırı davrandığında ise tasarrufunu meşru görmemiştir.

Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvaları arasında sadrazam, kazasker, serasker, şeyhülislam gibi reaya ile irtibatı nispeten zayıf olan üst düzey devlet ricâlinin bilfiil tasarruflarıyla ilgili bir soru tespit edilememiş, soruların daha ziyade alt kademedeki askeriler olan vali, subaşı, kadı, imam gibi mansıp sahipleri hakkında yöneltildiği görülmüştür. Bunda söz konusu mansıp sahiplerinin üst düzey yöneticilere göre reayaya daha yakın olması ve doğal olarak reaya ile daha fazla ihtilaf yaşamaması etkili olmuş olabilir. Bu bağlamda seyfiye sınıfından en çok beytülmal eminleri ve tımarlı sipahiler, ilmiye sınıfından ise kadılar hakkında soru sorulmuştur. Ali Efendi'nin tıpkı Osmanlı sultanı hakkındaki fetvalarında olduğu gibi ehl-i örf ve ehl-i şer' sınıflarına karşı da tarafsızlığını koruduğu söylenebilir. Zira o hiçbir zümreyi müdafaa etmeye yahut tasarruflarını meşru göstermeye çalışmamış, aksine haklı oldukları hususlarda onları reayaya karşı desteklemiş, zulmetmeleri yahut yetkilerini kötüye kullanmaları hâlinde ise bunun yanlışlığını ortaya koyarak reyanın hakkını savunmuştur. Bu noktada mansıp sahiplerinin şikâyete konu olan ve düzeltilmesi istenen davranışlarından bazılarının yetkisizlikten, bazılarının yetki aşımından, bazılarının ise usuldeki hatalardan kaynaklandığı söylenebilir.

İdari kadroların yetki aşımı ve hukuksuz tasarrufları meselesinde meşihat makamının önemli bir başvuru mercii oluşu, dini veyahut etnik kimliği ne olursa olsun reayanın özgürce bu kapıya başvurup haksızlıkları şikâyet edebilmesi dikkat çekicidir. Öyle ki reayanın devleti temsil eden otoritelerle yaşadığı problemleri giderme noktasında meşihat kapısı; taşradan merkeze açılmış, son derece itibarlı, herkes tarafından kullanılabilen ve başvurulduğunda etkili bir şekilde sonuç veren hukuki bir kanal niteliğinde olmuştur. Sürekli açık tutulması sayesinde yerel yöneticilerin yaygın bir şekilde denetimini sağlayan bu kanal, günümüzdeki hızlı iletişim ve ulaşım imkânlarının bulunmadığı, her yere denetleyici gönderilemediği bir dönemde alt düzeydeki idarecileri hukuka uygun davranmaya zorlamış ve adaletin temin edilmesi yolunda önemli bir rol oynamıştır.

Netice itibarıyla Çatalcalı Ali Efendi'nin yaklaşık 12 yıl süren şeyhülislamlığı süresince meşihat makamının gücünü, hiçbir mansıp sahibini kayırmaksızın her hakkı sahibine teslim etmek suretiyle adaleti temin etmek için kullandığı ve bu hususta vazifesini layıkıyla yerine getirdiği söylenebilir.

EK: Erbâb-ı Menâsıb Fetvalarına Dair Rakamlar

Fetâvâ-yı Ali Efendi'de her bir mansıbın zikredildiği fetva sayısı aşağıdaki tabloda görülebilir. Buradaki sayımda fetvanın doğrudan o mansıpla ilgili verilmiş olup olmayışına bakılmamış, mansıbın yalnızca fetvada zikredilmesi yeterli görülmüştür.

	MANSIP		FETVA SAYISI
	SEYFİYE SINIFI	Padişah	
Üst Düzey Devlet Ricâli		Sadrazam/ Vezir-i Azam	2
		Vezir	1
		Serdar	1
		Serasker	1
Vali		11	
Voyvoda		5	
Dizdâr		1	
Subaşı		6	
Zabit		16	
Tımarlı Sipahi		39	
Muhtelif memurlar		Emin-i beytülmal	52
		Cizyedar	3
		Zindancı	1
Ehl-i örf		20	
İLMİYE SINIFI	Şeyhülislam		1
	Kazasker		2
	Müderris		7
	Kadı/Hâkim		400
	Cami Merkezli Din Görevlileri	İmam	26
		Hatip	11

Kaynaklar

- Afyoncu, Erhan. “Sipahi”. *DİA*, XXXVII, 256-8.
- Akgündüz, Murat. “Osmanlı Devleti Teşkilatında İlmîye Sınıfının Yeri”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, sy. 5, s. 249-254.
- Aslan, Nasi. “İslâm-Osmanlı Hukukunun Oluşumunda Fetva-Kazâ Münasebeti”. *Osmanlı Hukukunda Fetva* (ed. Süleyman Kaya, Yunus Uğur, Mustafa Demiray). İstanbul: Klasik yayınları, 2018, s. 227-242.
- Atar, Fahrettin. “Kadı”. *DİA*, XXIV, 66-73.
- Atçıl, Abdurrahman. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokrasi ve Ulema”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2017, sy. 36, s. 1-20.
- Aydın, M. Âkif. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Hars Yayınları, 2005.
- Başar, Serhat. *Eserleri, Fotoğrafları ve Aileleriyle Osmanlı Şeyhülislamı*. İstanbul: İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2017.
- Beydilli, Kemal v.dğr. “İmam”. *DİA*, XXII, 178-190.
- Çatalcalı Ali Efendi. *Fetâvâ-yı Ali Efendi* (nşr. Esra Kılavuz Eser). I-II, İstanbul: İSAR Yayınları, 2021.
- *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, Kahire: Dâru't-tübâa, 1257.
- Ebussuud Efendi. *Ma'rûzât* (nşr. Pehlül Düzenli). İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Osmanlı Hukuku (Adalet ve Mülk)*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2008.
- Erkal, Mehmet; İncalcık, Halil. “Cizye”. *DİA*, VIII, 45-8.
- Gedikli, Fethi. “Osmanlı Mahkemesinde Fetva Kullanımı ve Fetva-Kaza İlişkisi”. *Osmanlı Hukukunda Fetva* (ed. Süleyman Kaya, Yunus Uğur, Mustafa Demiray). İstanbul: Klasik yayınları, 2018, s. 201-226.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötügen Yayınları, 2013.
- Halaçoğlu, Yusuf. *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- İlgürel, Mücteba. “Subaşı”. *DİA*, XXXVII, 447-8.
- İncalcık, Halil. “Timar”. *DİA*, XXXXI, 168-73.
- “Padişah”, *DİA*, XXXIV, 140-3.
- İpşirli, Mehmet. “Beylerbeyi”. *DİA*, VI, 69-74.
- “Ehl-i örf”. *DİA*, X, 519-20.
- “İlmîye”. *DİA*, XXII, 141-5.
- “Mansıb”. *DİA*, XXVIII, 4.
- “Şeyhülislam”, *DİA*, XXXIX, 91-6.
- İpşirli, Mehmet – Nebi Bozkurt. “Müderris”. *DİA*, XXXI, 467-70.
- Kılavuz Eser, Esra. *17. Yüzyıl Şeyhülislamlarından Çatalcalı Ali Efendi'nin (1631-1692) Fetâvâ'sı Işığında Fıkıh Düşüncesi* (doktora tezi, 2020). Marmara Üniversitesi SBE.
- “17. Yüzyıl Şeyhülislamlarından Çatalcalı Ali Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları Üzerine Bazı Mülâhazalar”. *Usul İslam Araştırmaları Dergisi*, 2020, sy. 34, s. 159-190.
- Kılıç, Ünal. “Vali”. *DİA*, XXXXII, 492-4.
- Maxim, Mihail – Erol Özvar. “Voyvoda”. *DİA*, XXXXIII, 127-9.
- Oğuzoğlu, Yusuf. “Dizdar”. *DİA*, IX, 480-1.
- Ortaylı, İlber. *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*. İstanbul: Kronik Kitap, 2017.
- Özcan, Abdülkadir. “Serdar”. *DİA*, XXXVI, 551-2.
- “Zâbit”. *DİA*, XXXXIV, 60-61.
- Râşid Mehmed Efendi. *Târîh-i Râşid* (nşr. Abdülkadir Özcan v.dğr.). I-II, İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Sahillioğlu, Halil. “Emîn”. *DİA*, XI, 111-2.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Yakıt, İsmail. “Osmanlı İlmîye Teşkilatı ve Şeyhülislamlar”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, sy. 6, s. 19-48.